

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**ІСТОРІЯ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ
ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ В
СЕРЕДНІ ВІКИ**

методичні рекомендації до семінарських занять

Чернівці
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

2023

Друкується за ухвалою вченої ради
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича (Протокол №

I-90 Історія Центрально-Східної та Південно-Східної Європи в
середні віки. Методичні рекомендації до семінарських занять / Укл.:
Воротняк І. Д., Чучко М. К., Калініченко В. А. – Чернівці, 2023. – с. 108

Методичні рекомендації розраховані для семінарських занять з курсу «Історія Центрально-Східної та Південно-Східної Європи в середні віки» і охоплюють коло тем, пов'язаних з актуальними проблемами суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку регіону в добу Середньовіччя. В процесі підготовки до семінарських занять, студенти повинні навчитися критично оцінювати повідомлення писемних джерел, оволодіти навичками роботи з фаховою літературою з досліджуваної проблематики, аналізувати отриману інформацію, вести дискусії з питань, що пропонуються на обговорення і робити самостійні висновки. Для студентів факультету історії, політології та міжнародних відносин.

УДК 94(4-11+4-191.2)«04/15»(072)

©Укладачі: Воротняк І. Д., Чучко М. К.,
Калініченко В. А., 2023
© Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, 2023

Навчальний курс «Історія країн Центрально-Східної та Південно-Східної Європи в середні віки» входить до комплексу обов'язкових дисциплін підготовки здобувачів вищої освіти спеціальності «Історія та археологія». Пропоноване видання має на меті полегшити роботу студентів при підготовці до семінарських занять з даного курсу. Крім тематики семінарських занять, у ньому представлені докладний бібліографічний перелік джерел, фахової літератури як українських, так і зарубіжних авторів. До кожної теми подано методичні вказівки, які допоможуть зорієнтуватися здобувачу вищої освіти в пошуку та відборі інформації, необхідної для успішної підготовки до семінарських занять. Тематика семінарів розроблена з урахуванням лекційного матеріалу і розрахована на поглиблене вивчення специфіки історичних процесів військово-політичного, соціально-економічного і релігійного характеру, що відбувалися на теренах Центрально-Східної та Південно-Східної Європи у добу середньовіччя, проведення порівняння з аналогічними явищами, котрі мали місце у середньовічній Західній Європі, виявлення взаємозв'язків і взаємовпливів між різними регіонами Європейського континенту в окреслену добу.

Підготовка до семінарських занять складається з основних етапів самостійної роботи студентів. Готуючись до семінару, здобувачу вищої освіти необхідно працювати з конспектом матеріалу, який повинен чітко відповідати плану, відображаючи всі питання, винесені на обговорення. Для успішної підготовки до семінару потрібно ознайомитись із методичними вказівками, які конкретизують вимоги до пошуку й аналізу різноманітної інформації з джерел і літератури. До кожної теми додається список рекомендованих джерельних матеріалів та історичних наукових праць. При роботі з ними головну увагу студенту необхідно приділити ознайомленню з тими джерелами і публікаціями, на які є посилання у тексті методичних вказівок.

Головна частина роботи здобувача вищої освіти над будь-якою темою семінарського заняття – це робота з текстами джерел як у вигляді окремих публікацій, так і вміщених у хрестоматіях.

Саме в процесі роботи з джерельними матеріалами формується методика самостійної роботи фахівця-історика.

Починаючи аналіз тексту, варто визначити специфіку джерельної бази. Зазвичай, з'ясовують походження кожного джерела, що позначається на його змісті і достовірності. У ньому виявляється позиція автора, мета, яка ставилась під час створення документа, історичні обставини, в яких створювалося джерело, тобто студенту необхідно здійснити так звану зовнішню критику джерела, що допомагає попередньо визначити ступінь достовірності документа.

Наступний етап роботи студента з джерелом передбачає його внутрішню критику, яка здійснюється під час аналізу змісту тексту, що дає змогу виявити і пояснити внутрішні розбіжності в текстах документів, здійснити порівняльну характеристику їхнього змісту.

Працюючи з текстами джерел, здобувачу вищої освіти неодмінно треба робити з них виписки, групуючи їх відповідно до питань плану семінарського заняття. Абсолютно неприпустиме суцільне конспектування джерела, як і виписка його фрагментів чи фраз без чіткої вказівки видання та сторінок, звідки взяті свідчення. Такі виписки з джерел необхідні для підтвердження тез та фактів, розміщених на сторінках фахової літератури, окремих припущень, висловлених під час обговорення питань в рамках семінарського заняття. Конспектування джерела доцільно супроводжувати власними коментарями студента і його висновками з кожного питання.

Наступний етап підготовки до заняття – одержання здобувачем вищої освіти відомостей загального характеру, поданих у підручниках та узагальнюючих публікаціях. Після ознайомлення з суттю питання, студенту необхідно перейти до розширеного пошуку додаткових фактів, аргументів, гіпотез і міркувань, вміщених у спеціалізованих публікаціях, присвячених окремим аспектам питань, включених до плану семінарського заняття.

Працюючи з науковою літературою, здобувачу вищої освіти потрібно перевірити, уточнити і конкретизувати висновки, яких він дійшов під час роботи з текстами джерел. Крім того,

опрацювання фахових публікацій розширює знання предмета завдяки новим фактам і матеріалам, наявним у літературі, що необхідно зазначати у виступі на семінарському занятті.

У підсумку робота студента з джерелами і літературою повинна завершуватися осмисленням накопиченого фактологічного матеріалу, його систематизацією з окремих питань, формулюванням і обґрунтуванням основних висновків із теми заняття.

Написання реферату – один із видів самостійної пошукової роботи здобувачів вищої освіти, мета якого формування навичок самостійного пошуку та критичного аналізу студентом наукової інформації, розміщеної в друкованих та електронних виданнях, набуття вміння самостійно формулювати актуальність дослідження обраної теми, визначити мету і завдання, логічно компонувати текст розділів реферату та висновків. Набуті навички знадобляться під час написання наукових статей, курсових і магістерських (дипломних) робіт. Обирати тему реферату доречно із загального переліку, запропонованого до кожної теми семінару.

Технічні вимоги до оформлення реферату.

Загальна кількість сторінок текстової частини – 12-15 сторінок формату А4, шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал 1,5, текст вирівнюється за всією шириною (див. формат тексту у MS Word). Поля сторінки: вгорі і внизу – 2 см, праворуч – 1,5 см, ліворуч – 3 см, ширина абзацу у тексті – 1,25 см. Сторінки мають бути пронумеровані в автоматичному режимі (праворуч угорі, див. команду «вставка» – «номерація сторінок»). При цьому нумерація починається зі вступу і позначається цифрою 3 (сторінка 1 – титульний аркуш, сторінка 2 – план реферату не нумеруються!). На титульній сторінці вказуються такі дані: посередині вгорі – назва міністерства, далі, в новому рядку – назва навчального закладу, нижче – посередині назва факультету, в наступному рядку – назва кафедри. Після цього робиться кілька відступів униз, після цього посередині вказується тема реферату, нижче по правому краю прізвище та ініціали здобувача вищої освіти, у наступному рядку – науковий ступінь і вчене звання викладача,

який веде семінарські заняття. У нижньому рядку титульної сторінки, посередині вказується місце і рік виконання реферату: Чернівці – 202_.

Структура та обсяг реферату. Наступна сторінка – план реферату. Посередині вгорі пишеться слово «План», нижче вказуються вступ і сторінка, з якої він починається (завжди з 3-ї !!!). Далі – назви розділів (не більше 3-х !!!) зі вказівкою відповідної сторінки, з якої вони починаються (кожен структурний елемент реферату починається з нової сторінки!!!). Після розділів реферату подаються загальні висновки (не більше 2-х сторінок). Остання позиція у плані, як і в самому рефераті, – список використаних джерел і літератури.

У вступі реферату потрібно визначити актуальність обраної теми дослідження (обсяг 0,5 – 1 сторінка тексту вищеописаного формату). Важливо, щоб актуальність стосувалася конкретно обраної теми дослідження, а не предмета загалом. Після актуальності визначається мета дослідження, яка впливає з теми реферату, далі – завдання (3 відповідно до назв розділів реферату). Виклад фактичного матеріалу у кожному розділі повинен починатися зі стислого вступу (1 розлогий абзац), далі йде виклад основного матеріалу, який завершується самостійним висновком, зробленим на підставі вищевикладеного матеріалу (обсяг розділу 3-4 сторінки). Реферат завершується узагальнюючими висновками, зробленими на основі всього вищевикладеного фактажу (обсяг висновків: 2 сторінки). Наприкінці подається список використаних джерел та літератури. Загальна кількість позицій у списку джерел та літератури – 5-10 одиниць. Спочатку в алфавітному порядку вказуються джерела мовою оригіналу (в жодному разі не допускається переклад з іноземної мови українською!!!), далі – наукові статті та монографії, використані для написання реферату, також в алфавітному порядку і тільки (!!!) мовою оригіналу. При оформленні списку літератури необхідно орієнтуватися на бібліографічні списки джерел і літератури, подані до тем семінарських занять. У разі потреби реферат може супроводжуватись додатками (карти, ілюстрації та ін.), які розміщуються в кінці реферату, після списку використаних джерел і літератури (5-7). У разі використання додатків, студент вказує

в плані додатковим пунктом після бібліографічного списку, без нумерації сторінок. Обов'язковим є посилання на додатки в тексті реферату (див. додаток №). Кожен додаток повинен містити підпис з інформацією про карту (яка територія на ній позначена) чи ілюстрації з вказівкою джерела інформації (наукової монографії, статті, web-сайту).

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 1. ПІВДЕННІ І ЗАХІДНІ СЛОВ'ЯНИ У ДОДЕРЖАВНИЙ ПЕРІОД

1. Основні концепції походження слов'ян у науковому дискурсі.
2. Географія розселення слов'ян.
3. Етнополітична структура слов'янських племен.
4. Соціальна структура ранніх слов'янських утворень.
5. Господарська діяльність слов'ян.

Тематика рефератів:

1. Слов'янсько-германські контакти в добу пізньої античності.
2. Військова організація слов'ян доби Великого переселення народів.
3. Взаємини слов'ян із Візантією.
4. Політика Карла Великого щодо слов'ян.

Рекомендовані джерела та література

1. Баварская хроника императоров и пап (фрагменты). *Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия*. Вып. II. Середина XII – середина XIII в. М.: Институт истории АН СССР. 1990. С. 393-395.
2. «Баварский географ». *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия*. М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2010. Т. IV: Западноевропейские источники. С. 25-30.
3. Полное собрание русских летописей. Т.

- 1.: Лаврентьевская летопись. Л., 1926-28. VIII с. 579 стлб.
4. Прокопий из Кесарии. Война с готами. М.: АН СССР, 1950. 514 с.
5. Свод древнейших письменных известий о славянах. Т. I (I-VI вв.). М.: Восточная литература, 1994. 472 с.
6. Стратегикон Маврикия. СПб.: Алетейя, 2004. 256 с.
7. Тацит Публий Корнелий. О происхождении германцев и местоположении Германии. *Корнелий Тацит. Сочинения.* В 2-х т. Т. I. Л.: Наука, 1969. С. 353-373.
8. Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя). К.: Либідь, 2011. 416 с.
9. Алексеев С. В. Заря славянства. V – первая половина VI века. М.: Вече, 2015. 288 с.
10. Баран В. Становлення ранньосередньовічних слов'янських культур та основні шляхи розселення слов'ян. *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* Том ССХХV: Праці Історико-філософської секції. Львів, 1993. С. 59-86.
11. Баран В. Д. Археологія та лінгвістика про етнокультурний розвиток давніх слов'ян. *Українознавство.* 2005. № 4. С. 270-273.
12. Баран В. Д. Інтердисциплінарність у вивченні слов'янського етногенезу *Українознавство.* 2003. №1 (6). С. 79-81.
13. Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. К.: Наукова думка, 1991. 144 с.
14. Великое переселение народов: этнополитические и социальные аспекты / В. П. Буданова, А. А. Горский, И. Е. Ермолова; отв. ред. А. А. Горский. СПб.: Алетейя, 2011. С. 129-180.
15. Войтович Л. «Баварський географ»: спроба етнологізації населення Центрально-Східної Європи IX ст. *Український історичний журнал.* 2009. № 5. С. 12-34.
16. Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації. К.: Дух і Літера, 2000. 528 с.
17. Залізник Л. Л. Етногенез українців та їхніх сусідів з позиції сучасної етнології. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія».* 1997. Т. 2. С. 48-52.
18. Івангородський К. В. Політико-ідеологічний контекст сучасної російської історіографії етнічної історії східних слов'ян. *Гуржіївські історичні читання.* 2012. Вип. 5. С. 53-57.
19. Івангородський К. В. Проблема локалізації прабатьківщини

- слов'ян у сучасній білоруській історіографії. *Гуржіївські історичні читання.* 2017. Вип. 11. С. 21-28.
20. Івангородський К. В. Проблема локалізації прабатьківщини слов'ян у сучасній білоруській історіографії. *Гуржіївські історичні читання.* 2017. Вип. 11. С. 21-28.
21. Івануц М. Зародження і розвиток мистецтва облоги укріплень у стародавніх слов'ян. *Воєнна історія.* 2011. № 2 (56). С. 14-19.
22. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). Курс лекцій / За ред. В. І. Ярового. К.: Либідь, 2001. С. 6-53.
23. Історія Центрально-Східної Європи / За ред. Л. Зашкільняка. Львів: ЛНУ ім. І. Я. Франка, 2001. С. 39-42.
24. Карплюк Г. К. Біля витоків вивчення етногенезу слов'ян. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія».* 2002. Т. 20. Історичні науки. Ч. 1. С. 41-45.
25. Когут З.-Є. Від Яфета до Москви: створення і перетворення біблійного родоводу слов'ян у польській, українській та російській історіографії (XVI – XVIII ст.). *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.* 2008. Вип. 9-10. С. 6-22.
26. Копилов С. А. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. С. 184-280.
27. Ловм'янський Г. Основні риси пізньоплемінного та ранньодержавного устрою слов'ян. *Український історичний журнал.* 1969. № 11. С. 42-49.
28. Лучик В. В. Роль макро- і мікротопонімів у розв'язанні проблеми прабатьківщини слов'ян. *Nazwy terenowe i miejscowe w przestrzeni fizycznej.* Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2016. С. 35-40.
29. Лучик В. В. Середньонадніпрянська прабатьківщина слов'ян з лінгвістичного погляду. *Мовознавство.* 2008. № 2-3. С. 62-76.
30. Мислінський К. Полабські слов'яни, їхня історія і занепад в новій польській та німецькій історіографії. *Проблеми Слов'янознавства.* Вип. 42. Львів, 1990. С. 3-9.
31. Мончинська М. Велике переселення народів. Історія неспокійної епохи IV та V століть. Курс лекцій. К.: Софія-А, 2009. С. 327-339.
32. Моця О. П. Нагальні питання досліджень етнічної історії східних слов'ян середньовічних часів. *Археологія.* 2019. № 1. С. 28-41.

33. Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях. Нью-Йорк – Торонто – Париж – Мюнхен, 1976. – 150 с.
34. Петров В. П. Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика. К.: Наукова думка, 1972. С. 3-50.
35. Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. М.: Наука, 1982. 356 с.
36. Рудь М. Етнокультурні процеси на території Західного Помор'я у V – X ст. *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 34. К., 2011. С. 29-36.
37. Рудь М. Етно-політичні процеси на Полаб'ї у VI – VIII ст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія»*. Вип. 106. 2011. С. 48-51.
38. Сегеда С. Походження та рання етнічна історія слов'ян. *Народна творчість та етнографія*. 2008. № 6. С. 24-31.
39. Седов В. В. Славяне: историко-археологическое исследование. М.: Языки славянской культуры, 2002. С. 9-38.
40. Синиця Є. Перунові діти. Військова справа слов'ян на початку Середньовіччя. К.: Темпора, 2012. 276 с.
41. Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н.э – первой половине I тысячелетия н.э. М.: Наука, 1993. С. 5-18.
42. Тищенко К. Походження назв літописних слов'янських племен. *Народна творчість та етнографія*. 2006. № 1. С. 3-16.
43. Федорів І. Проблеми історії слов'янських народів у науковій спадщині Мирона Кордуби. *Україна – Європа – Світ*. – Вип. 1. Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2008. С. 134-149.
44. Щодра О. Етногенез і велике розселення слов'ян у світлі джерел та історичних інтерпретацій. *Проблеми слов'янознавства*. 2016. Вип. 65. С. 9-27.
45. Barford P. M. The Early Slavs: Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe. New York: Cornell University Press; London: British Museum Press, 2001. 416 p.
46. Curta F. The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 494 p.
47. Curta F. Eastern Europe in the Middle Ages (500-1300). Leiden: Brill Academic Publishers, 2019. P. 41-51.
48. Curta F. Horsemen in Forts or Peasants in Villages? Remarks on the Archaeology of Warfare in the 6th to 7th c. Balkans. *War and Warfare in Late Antiquity*. Leiden: Brill Academic Publishers, 2013. P. 809-850.
49. Curta F. Slavs in the Making. History, Linguistics, and Archaeology in Eastern Europe (ca. 500 – ca. 700). London: Routledge, 2020. 366 p.
50. Curta F. Southeastern Europe in the Middle Ages, 500-1250. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 496 p.
51. Curta F. The Slavic lingua franca (Linguistic notes of an archaeologist turned historian). *East Central Europe*. 2004. Vol. 31, part 1. P. 125-148.
52. Czekanowski J. The Ancient Home of the Slavs. *The Slavonic and East European Review*. 1947 Vol. 25, No. 65. P. 356–72.
53. Džino D. Between migrations and origo gentis. Population movements. *Routledge handbook of East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 500-1300* / Ed. by Florin Curta. London-New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2002. P. 23-39.
54. Gołąb Z. The origins of the Slavs: a linguist's view. Bloomington: Slavica Publishers, 1992. 454 p.
55. Graebner M. The role of the Slavs within the Byzantine Empire, 500-1018. New Jersey: Rutgers University, 1975. 241 p.
56. Graus F. Slavs and Germans. The Expansion of Central Europe in the Middle Ages. London: Routledge. 2016. P. 149-176.
57. Kobyliński Z. The Slavs. *The New Cambridge Medieval History*, Volume 1: c.500 – c.700. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. P. 524-546.
58. Leeper A. Germans, Avars and Slavs. *The Slavonic and East European Review*. 1933. Vol. 12, No. 34. P. 117-132.
59. Niederle L. Historical Records on the Type of the Ancient Slavs. *Anthropologie*. 1929. Vol. 7, No. 1/2. P. 62-64.
60. Ostrogorsky G. Byzantium and the South Slavs. *The Slavonic and East European Review*. 1963. Vol. 42, No. 98. P. 1-14.
61. Rossignol S. Bilingualism in Medieval Europe: Germans and Slavs in Helmold of Bosau's Chronicle. *Central European History*. 2014. Vol. 47, No. 3. P. 523-543.
62. Rossignol S. The entry of early medieval slavs into world history. *The Medieval Networks in East Central Europe: Commerce, Contacts, Communication* / Balázs Nagy, Felicitas Schmieder,

- András Vadas. London – New York: Routledge, 2018. P. 43-57.
63. Ševčenko I. Byzantium and the Slavs. *Harvard Ukrainian Studies*. 1984. Vol. 8, No. 3/4. P. 289-303.
64. Thompson J. W. Early Trade Relations between the Germans and the Slavs. *Journal of Political Economy*. 1922. Vol. 30, No. 4. P. 543-558.
65. Váňa Z. The world of the ancient Slavs. Detroit: Wayne State University Press, 1983. 240 p.
66. Ziemann D. From Avars and Slavs to the First Medieval Kingdoms in Central Europe: Population and Settlement, 700-1100. *Oxford Handbook of Medieval Central Europe*. New York: Oxford University Press, 2022. P. 39-76.

Методичні вказівки

Головна мета семінарського заняття – визначити місце виникнення і напрями розселення слов'янських племен у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі в добу пізньої античності та раннього середньовіччя, розглянути їхню етнополітичну та соціальну структуру, охарактеризувати основні види господарських занять.

У питанні про походження сучасних слов'янських народів, які населяють територію Центральної та Південно-Східної Європи, необхідно виокремити ключові проблеми, з приводу яких уже тривалий час тривають бурхливі дискусії не лише серед істориків, а й серед фахівців гуманітарних наук, які також досліджують проблеми етногенезу слов'ян. З багатьох питань студенти повинні звернути увагу на такі: локалізація можливої прабатьківщини слов'ян; час і обставини першої появи слов'ян на історичній арені як окремої етнічної спільноти; як відбувався процес формування етносу та розселення племен, які стали носіями певних етнічно-культурних ознак слов'ян; на якому етапі цього процесу відбувся поділ слов'ян на західних, східних і південних тощо.

Певні варіанти відповідей на окреслене коло питань можна знайти в різних концепціях та гіпотезах, одні з яких виникли ще в часи середньовіччя і втратили свою наукову актуальність, інші ж, навпаки, перебувають у сучасному науковому обігу.

Скіфо-сарматська теорія походження слов'ян передбачала, що пращури слов'ян вийшли з Передньої Азії і розселилися в південній частині Східної Європи, відомі у джерелах під назвами скіфів, сарматів і роксоланів. Студентам варто проаналізувати зміст історичного джерела, яке послужило підґрунтям для формування даної теорії – «Баварської хроніки Імператорів і пап» [1]. Доцільно з'ясувати, хто саме з науковців сформулював і дотримувався такої концепції.

Найпоширеніша **дунайська теорія**, за якою предки слов'ян сформувалися як етнос на території, прилеглий до Середнього Дунаю, а потім розселились у Центральній, Південній та Східній Європі. Студентам варто проаналізувати зміст історичного джерела, яке стало підґрунтям для формування згаданої теорії – [3, ствб. 5-6]. Доцільно також з'ясувати, хто саме з науковців сформулював і дотримувався цієї концепції. Дотична до неї **дунайсько-балканська теорія** походження слов'янської прабатьківщини (одна з найстаріших), але потім довго не знаходила прихильників. З'ясуйте, чому саме дана теорія має мену популярність в академічних колах, і хто з науковців все ж таки дотримується цієї концепції походження слов'ян.

У XVIII ст. певного поширення набула **«теорія азійського походження»** слов'ян. Її автори (німці за походженням) спробували обґрунтувати неарійське походження слов'ян. Визначте, хто з учених і на яких джерелах обґрунтував дану концепцію, встановіть, що саме з цих положень стало предметом наукової критики.

Вісло-одерська теорія походження слов'ян, яка виникла у XVIII ст. в польських наукових колах, передбачала, що слов'янський етнос сформувався на території межиріччя Вісли й Одери, і виводила праслов'ян із племен лужицької культури бронзового або початку залізного віку. Доцільно також з'ясувати, хто саме з науковців сформулював і дотримувався згаданої концепції.

Одерсько-дніпровська теорія виникнення слов'ян ґрунтувалася на твердженні, що праслов'янські племена майже одночасно з'явилися на величезних просторах від Одери на

заході до Дніпра на сході, від Прип'яті на півночі до Карпатських і Судетських гір на півдні. Студентам необхідно визначити першослов'янські типи археологічних культур, а також з'ясувати, хто саме з вітчизняних і зарубіжних дослідників – прихильники цієї теорії.

Прикарпатська теорія ґрунтується на факті надзвичайно щільної концентрації слов'янських топонімів і особливо гідронімів на теренах Галичини, Поділля та Волині. Необхідно охарактеризувати основні аргументи тих науковців, які підтримали цю теорію.

За **балтійською теорією** прабатьківщина слов'ян розміщувалась на узбережжі Балтійського моря в пониззі Західної Двіни і Німану і тільки згодом слов'яни рушили на Віслу і в інші землі. Визначте, хто з учених і на якій підставі обґрунтував цю концепцію, з'ясуйте, що саме з цих положень стало предметом наукової критики.

Російські дослідники І. П. Русанова [41, с. 5-18] та В. В. Семенов [39, с. 9-38] висунули **«верхньодніпровську концепцію»** розташування слов'янської прабатьківщини. Проаналізуйте сукупність фактів, які підтверджують базові положення концепції.

Своєрідну **«синтетичну» концепцію** з питання слов'янської прабатьківщини запропонували в 60-х рр. ХХ ст. відомі радянські російські вчені Б. О. Рибаків, М. І. Артамонов і П. М. Третьяков. Дайте загальну характеристику їхньої теорії та визначте факти, котрі підтверджують ці припущення.

Загалом упродовж VI-VIII ст. слов'яни заселили весь Балканський півострів, лісову зону Східної Європи до Фінської затоки на півночі, Німану і середньої течії Західної Двіни на заході, верхів'я Волги, Оки і Дону на сході, нижнє і середнє Подунав'я, межириччя Одеру й Ельби, південне узбережжя Балтійського моря від Ютландського півострова до межириччя Одеру і Вісли. У сучасній історичній науці виокремлюють три магістральні напрями розселення слов'ян: Балканський півострів, Східноєвропейська рівнина, територія між середньою течією Дунаю і Балтійським морем.

Прикметно, що освоєння слов'янами Балканського півострова відбувалося в три етапи: 1) середина 50-х – 80-ті рр.

VI ст. – осідання перших невеликих груп слов'ян; 2) 602 р. (з часу, коли війська Візантійської імперії відійшли від дунайського кордону) – 626 р. (поразка аваро-слов'янського війська під Константинополем) – масове заселення; 3) 626 р. – 30-ті рр. VII ст. – міграція сербів і хорватів. Важливо враховувати обставину, що питання про те, з яких регіонів відбувалося переселення слов'ян за Дунай, залишається відкритим у сучасній науці.

В VII-VIII ст. слов'яни заселяють терени Східної Європи: Дніпровське Лівобережжя, басейн Верхньої Оки, межириччя Прип'яті і Західної Двіни, Верхнє Подніпров'я, Поволхов'я. І в цьому разі вченим не завжди вдається з'ясувати, звідки відбувалося заселення даного обширу: землі на схід від Дніпра, вочевидь, посіли нащадки носіїв як пеньківської, так і празько-корчацької культур (можливо, перші в більшій мірі), а на захід – лише останньої. Походження мешканців верхнього Подніпров'я і Поволхов'я (кривичів і словен), ймовірно, пов'язане із західними регіонами слов'янства.

Ареал між середнім Дунаєм і Балтикою слов'яни заселяють в VI-VII ст. Їхні старожитності представлені празькою, суківською, фельдберзькою, торнівською і дзедзицькою археологічними культурами.

Після розселення слов'ян фіксується двоступенева етнополітична структура: спільноти, яких зазвичай в історіографії називають «племенами» або «малими племенами», складали, як правило, набагато більші об'єднання, котрі визначаються як «союзи племен» або «великі племена».

В історіографії поділяють слов'янські племінні назви на два основні типи – топонімічні (за назвою місцевості проживання) та патронімічні. Студентам варто ознайомитись з детальною класифікацією слов'янських родоплемінних утворень, запропоновану В. Д. Королюком і Г. Г. Літаврїним [35, с. 256-257]. Більш детальним є перелік, розроблений В. П. Будановою [14, с. 136].

Отже, етнополітична структура слов'ян після їхнього розселення суттєво відрізнялася від праслов'янської. Під час розселення утворювалися нові територіально-політичні за своїм характером утворення. На територіях цих спільнот формувалися, зазвичай специфічні риси матеріальної культури, але їх становлення відбувалося на місці нового проживання уже

як наслідок політичної спільності населення.

Про соціальну структуру слов'янських племен на ранньому етапі їхнього розселення найбільш детальну інформацію дає лінгвістика. Використовуючи дані, отримані за допомогою міждисциплінарних досліджень, охарактеризуйте становище вільних общинників, прослідкуйте процес виділення військових вождів (князів) та їх професійних загонів (дружини). Прикметно, що у всіх слов'янських мовах збереглися терміни, які позначали сплату частини врожаю на користь племінної верхівки. За отриманими матеріалами доцільно провести паралель між соціальним устроєм германських і слов'янських племен доби розселення.

Характеризуючи господарство слов'ян, студентам необхідно визначити ступінь впливу природно-географічних умов на заняття землеробством, тваринництвом і промислами. Спираючись на дослідження археологів, охарактеризуйте специфіку обробітку ґрунту, асортимент вирощуваних рослин, типологію землеробських знарядь та переробки рільничої продукції. Доцільно визначити роль полвання в економіці слов'ян. Оперуючи свідченнями візантійських авторів («Стратегікон» Псевдомаврикія; «Війна з готами» Прокопія Кесарійського, [6, с. 180] та археологічні дані [9, с. 89-93], доведіть, що в VI ст. слов'яни досягнули значних успіхів у землеробстві та промислах.

Розглядаючи ремісниче виробництво, варто звернути увагу на асортимент сировини і ринки збуту готової продукції. Потрібно також акцентувати увагу на тому, що розвиток ремесла стимулював торгівлю та використання іноземних монет. Як і у випадку з соціальними відносинами, доцільно порівняти господарство слов'ян і германців, послуговуючись твором Публія Корнелія Тацита «Германія».

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 2. КОЧОВІ ПЛЕМЕНА В ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

1. Поява і розселення аварів в Центрально-Східній Європі.
2. Проболгари в етнокультурному просторі Балкан.
3. «Набуття батьківщини» угорцями.
4. Кочівники тюркського походження в історії Центрально-Східної Європи: хозари, печеніги, торки, половці.
5. Етнокультурний синтез слов'ян і кочовиків.

Тематика рефератів:

1. Аварський вплив на військову справу країн Західної та Центрально-Східної Європи.
2. Особливості франко-аварських взаємин.
3. Військова справа протоболгар.
4. Походи угорців в країни Західної Європи.
5. Військове мистецтво печенігів.
6. озброєння, тактика і стратегія торків.
7. Перехід половців до осілого способу життя в Угорському королівстві.

Рекомендовані джерела та література

1. Григорий Турский. История франков. М.: Наука, 1987. 474 с.
2. Лларіон Київський. Слово про Закон і Благодать. *Давня українська література. Хрестоматія.* К., 1992. С. 195-214.
3. Константин Багрянородный. Об управлении империей. М.: Наука, 1991. 498 с.
4. Літопис руський. К.: Дніпро, 1989. 591 с.
5. Маврикий. Стратегікон. СПб.: Алетейя, 2004. 245 с.
6. Павел Диакон. История лангобардов. *Памятники средневековой латинской литературы IV-IX вв.* М.: Наука, 1970. С. 243-256.

7. Патриарх Никифор. Бревиарий. Чичуров И. С. *Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора (тексты, перевод, комментарий)*. М.: Наука, 1980. С. 145-184.
8. Притча об обрах. Древняя русская литература: *Хрестоматия / Сост. Н. И. Прокофьев*. М., 1980. С. 9-10.
9. Повість минулих літ. К.: Веселка, 1989. 221 с.
10. Лаврентьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. М.: ЯРК, 1997. 496 с.
11. Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийских царей. М.: Наука, 1992. 354 с.
12. Свод древнейших письменных сведений о славянах. Т. 1. М.: Восточная литература, 1995. С. 319-320, 323-327. Т. 2. М.: Восточная литература, 1995. С. 91-169.
13. Сказания Приска Панийского. СПб.: Типография Императорской академии наук, 1861. 115 с.
14. Феофилакт Симокатта. История. М.: Изд-во АН СССР, 1957. 224 с.
15. Феофан Исповедник. Хронография. Чичуров И. С. *Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора (тексты, перевод, комментарий)*. М.: Наука, 1980. С. 17-144.
16. Хрестоматія з історії південних і західних слов'ян. Давня доба. Середньовіччя / Упорядник В. І. Яровий. К.: Либідь, 2011. С. 42-74.
17. Эйнхард. Жизнь Карла Великого. М.: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2005. 304 с.
18. Бубенок О. Володарі причорноморських степів: печеніги, торки, половці. *Історія цивілізації. Україна. Т. 2. Від Русі до Галицького князівства (900-1256)*. Харків: Фоліо, 2021. С. 494-516.
19. Бубенок О. Хозари в історії Східної Європи. К.: Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2019. 316 с.
20. Бубенок О. Хозари на західних теренах Великого степу. *Історія цивілізації. Україна. Т. 2. Від Русі до Галицького князівства (900-1256)*. Харків: Фоліо, 2021. С. 462-493.
21. Вегерчук С. Печеніги та половці в Карпато-Причорноморських землях у XII ст. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Історія*. 2010. Т. 129, Вип. 116. С. 6-11.
22. Головка О. «Чорні клубуки» на південному кордоні Русі (кінець XI – середина XIII ст.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні науки*. 2020. Т. 30. С. 11-29.
23. Головка О. Торки в історії причорноморських степів. *Східний світ*. 1999. Вип. 1-2. С. 112-122.
24. Головка О. Хазарія і печеніги в процесі становлення державності у слов'ян Східної Європи VIII – XI ст. *Хазарський альманах*. Т. 2. Харків, 2004. С. 19-33.
25. Гоман Ю. Допитання про історико-географічне поняття «Дашт-і-Кипчак». *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. К., 2000. Вип. 47. С. 19-21.
26. Давня історія України. В 3-х т. К.: Ін-т археології України, 2000. Т. 3. Слов'яно-руська доба. С. 558-573.
27. Добролюбський А., Смирнов І. Кочовики південно-західної України в X-XVII століттях. К.; Миколаїв: Іліон, 2011. С. 20-59.
28. Етнічна історія давньої України. К., 2000. С. 231-242.
29. Жданович О. Кочовики Степу і Візантійська імперія у IV-VI ст. (на основі свідчень візантійських авторів). *Україна в Центральній-Східній Європі*. Вип. 14. К.: Інститут історії України, 2014. С. 13-27.
30. Калініченко В. Військова справа степових народів. *Історія цивілізації. Україна. Т. 2. Від Русі до Галицького князівства (900-1256)*. Харків: Фоліо, 2021. С. 576-590.
31. Квітницький М. Кочове населення Надчорноморщини в X – XIV століттях (у світлі писемних та археологічних джерел). *Надчорномор'я: студії з історії та археології (з IX ст. до н.е. по XIX ст. н.е.)*. К.: Інститут історії України НАН України, 2008. Вип. 1. С. 124-143.
32. Комар О. В. Про час і обставини прийняття титулу «хакан» правителем русів. *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII-XI ст. Матеріали Міжнародного археологічного семінару (Чернігів – Шестовиця, 17-20 липня 2003 р.)*. Чернігів: Сіверянська думка, 2003. С. 102-107.
33. Комар О., Сухобоков О. Військова справа Хозарського каганату. *Нариси з воєнної історії давньої України*. К., 2005. С. 212-231.

34. Комар О.В. Про час і обставини прийняття титулу «хакан» правителем русів. *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст.* Чернігів, 2003. С. 102-107.
35. Моця О. Землероби та кочівники на Великому Кордоні Східної Європи в часи Київської Русі. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. 296 с.
36. Осипенко М. С. Розселення та соціально-політична організація половецьких племен у причорноморських степах другої половини XI ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2013. Вип. 37. С. 22-26.
37. Плетнева С. Кочевники средневековья. М.: Наука, 1982. 186 с.
38. Плетнева С. Половцы. М.: Ломоносов, 2010. 211 с.
39. Прицак О. Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім». К.: Обереги, 2008. 359 с.
40. Прицак О. Печеніги. *Український історик.* 1970. № 1-3. С. 95-101.
41. Прицак О. Половці. *Український історик.* 1973. № 1-2. С. 112-118.
42. Прицак О. Слов'яни і авари. *Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія.* Т. II. К.: Обереги, 2003. С. 773-811.
43. Bury J. V. A History of the Eastern Roman Empire From the Fall of Irene to the Accession of Basil I (A.D. 802–867). Cambridge: Cambridge University Press, 2015. P. 402-426.
44. Central Europe in the high Middle Ages: Bohemia, Hungary and Poland c. 900-c. 1300 / Ed. Nora Berend; Przemysław Urbańczyk; Przemysław Wiszewski. Cambridge University press, 2013. P. 40-56.
45. Csiky G. Avar-Age Polearms and Edged Weapons: Classification, Typology, Chronology and Technology. Leiden: Brill, 2015. 563 p.
46. Curta F. Eastern Europe in the Middle Ages (500-1300). Leiden: Brill Academic Publishers, 2019. – P. 41-64; 71-100; 128-144; 152-178; 250-266.
47. Curta F., Stuckey J. Charlemagne in Medieval East Central Europe (ca. 800 to ca. 1200). *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes.* 2011. Vol. 53, No. 2/4. P. 181-208.
48. Daim F. Avars and Avar archaeology. An introduction. *Regna and gentes: the relationship between late antique and early medieval peoples and kingdoms in the transformation of the Roman world.* Leiden: Brill, 2006. P. 463-570.
49. Daim F. The Avars: Steppe People of Central Europe. *Archaeology.* 1984. Vol. 37, No. 2. P. 33-39.
50. Font M. Old-Russian Principalities and their nomadic neighbours: stereotypes of chronicles and diplomatic practice of the princes. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae.* Vol. 58, No. 3, Proceedings of the First International Conference on the Mediaeval History of the Eurasian Steppe: Szeged, Hungary May 11-16, 2004: Part III (2005). P. 267-276.
51. Howorth H. The Avars. *Journal of the Royal Asiatic Society.* 1889. Vol. 21, Issue 4. P. 721-810.
52. Kardaras G. Byzantium and the Avars, 6th-9th Century AD: Political, Diplomatic and Cultural Relations. Leiden: Brill, 2019. 280 p.
53. Koloda V., Gorbanenko S. Agriculture in the Forest-Steppe Region of Khazaria. Leiden: Brill, 2020. 126 p.
54. Komatarova-Balinova E. Steppe empires without emperors. Avars, Bulgars and Khazars. *Routledge handbook of East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 500-1300* / Ed. by Florin Curta. London-New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2002. P. 40-61.
55. Kovalev R. Creating Khazar Identity through coins: The Special Issue Dirhams of 837/838. *East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages.* Michigan: University of Michigan Press, 2005. P. 220-251.
56. Leeper A. Germans, Avars and Slavs. *The Slavonic and East European Review.* 1933. Vol. 12, No. 34. P. 117-132.
57. Metcalf D. M. Avar and Slav invasions into the Balkan peninsula (c. 575-625): the nature of the numismatic evidence. *Journal of Roman Archaeology.* 1991. Vol. 4. P. 140-148.
58. Musteața S. Nomads and Natives beyond the Danube and the Black Sea 700-900 CE. Leeds: Amsterdam University Press, 2020. 303 p.
59. Noonan T. S. Rus', Pechenegs, and Polovtsy: economic interaction along the Steppe frontier in the pre-mongol era. *Russian History.*

1992. Vol. 19, No. 1/4. The frontier in Russian history. P. 301-326.
60. Paloczi-Horvath A. Pechenegs, Cumans, Iasians: Steppe peoples in medieval Hungary. Budapest, 1989. 141 p.
61. Paroń A. The Pechenegs: Nomads in the Political and Cultural Landscape of Medieval Europe. Leiden: Brill, 2021. 480 p.
62. Pohl W. A Non-Roman Empire in Central Europe: the Avars. *Regna and gentes: the relationship between late antique and early medieval peoples and kingdoms in the transformation of the Roman world*. Leiden: Brill, 2006. P. 571-595.
63. Pohl W. The Avars: A Steppe Empire in Central Europe, 567-822. Ithaca: Cornell University Press, 2018. 666 p.
64. Rady M. The Slavs, Avars, and Hungarians. *The Cambridge History Of War: War And The Medieval World*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. P. 133-150.
65. Róna-Tas A. Hungarians and Europe in the early Middle Ages. An introduction to early Hungarian history. Budapest: Central European University Press, 1999. 583 p.
66. Róna-Tas A. Where was Khuvrat's Bulgharia? *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. 2000. Vol. 53, No. 1/2. P. 1-22.
67. Samolin W. Some notes on the Avar problem. *Central Asiatic Journal*. 1957. Vol. 3, No. 1. P. 62-65.
68. Sophoulis P. Byzantium and Bulgaria, 775-831. Leiden: Brill, 2011. 400 p.
69. Stepanov T. Ruler and Political Ideology in Pax Nomadica: Early medieval Bulgaria and the Uighur Qaganate. *East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages*. Michigan: University of Michigan Press, 2005. P. 152-161.
70. Stepanov T. The Bulgars and the Steppe Empire in the Early Middle Ages. Leiden: Brill, 2010. 201 p.
71. Szádeczky-Kardoss S. S. The Avars. *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. P. 216-237.
72. The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans / Ed. Florin Curta. Leiden: Brill, 2008. 503 p.
73. The World of the Khazars. New Perspectives / Golden P. B., Ben-Shammai H., Róna-Tas A. Leiden: Brill, 2007. 470 p.
74. Vásáry I. Cumans and Tatars: Oriental Military in

- the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365. Cambridge: Cambridge University Press Series, 2005. 247 p.
75. Zhivkov B., Manova D. Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries. Leiden: Brill, 2015. 353 p.
76. Ziemann D. From Avars and Slavs to the First Medieval Kingdoms in Central Europe: Population and Settlement, 700-1100. Oxford Handbook of Medieval Central Europe. Oxford: Oxford University Press, 2022. P. 39-76.
77. Zimonyi I. The nomadic factor in mediaeval European history. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. 2005. Vol. 58, No. 1. P. 33-40

Методичні вказівки

Мета семінарського заняття – вивчення специфіки взаємодії східних, південних і західних слов'ян із кочовими племенами у ранньому середньовіччі: визначення напрямів міграційних процесів номадів у Центральній-Східній Європі і на Балканах, з'ясування особливостей взаємин слов'ян із кочовим світом, характеристика етнокультурних взаємовпливів слов'ян і номадів у досліджуваній період.

Історія аварів, яких давньоруські літописи називали обрами – одна з найцікавіших сторінок у минулому кочовиків епохи Великого переселення народів. Мало хто з народів, які визначили долю Європи, залишилися такими «невідомими», як авари. Майже чверть тисячоліття, в проміжку між античністю і середньовіччям, вони панували на великих територіях Центральної та Східної Європи. Для вивчення історії аварів, студентам доцільно з'ясувати, що являв собою цей союз племен, визначити етеногенез, час, і обставини їх появи на європейській арені. Для систематизації фактів доречно дотримуватися загальноприйнятої періодизації історії каганату, яка поділяється на кілька періодів: ранньоаварський (бл. 558/568 – 600-620/630 pp.), середньоаварський (620/630-670/680 – 700/720 pp.), пізньоаварський (після 700/720 pp.). Варто звернути увагу на те,

що внаслідок взаємодії з державними утвореннями й етнічними спільнотами відбувалися зміни суспільного устрою і образу матеріальної культури. Найзначнішим був вплив Візантійської імперії, що знайшло відображення в системі соціальних зв'язків і відносин.

Розглядаючи характер взаємин аварів зі Східною Римською імперією (Візантією) варто зауважити, що імператор Юстиніан I (527-565) намагався використати їх, як і багатьох інших, для боротьби з ворогами Імперії ромеїв, надавши їм статус союзників-федератів, а також землі для поселення в Паннонії.

Використовуючи свідчення середньовічних авторів, необхідно охарактеризувати спосіб життя аварів у межах нової «батьківщини», зміни в їхньому соціальному устрої. Доречно звернути увагу на особливості організації форми управління, соціальної диференціації, походження і етимології термінів «каган», «каганат». Зазначте, що під впливом політико-дипломатичної системи Візантійської імперії досить аморфне об'єднання трансформується на «кочову квазіімперію», котра характеризується ієрархічною військово-соціальною організацією, специфічною системою спадкування влади, наявністю землеробсько-скотарських елементів. Терміна «Аварський каганат», яким часто оперують в науковій літературі, в середньовічних джерелах немає. Частіше використовується етнонім «авари»; тільки в одного з пізніх авторів, Феофана Сповідника, трапляється поняття «Аварія» [15, с. 62], швидше в географічному значенні, ніж в якомусь іншому.

Подальший розвиток і трансформація суспільно-політичної структури каганату відбувалися під час внутрішніх процесів у взаємодії з осілим землеробським слов'янським населенням і зовнішніх – військових і військово-політичних контактів із Візантійською імперією і Франкським королівством.

Висвітлюючи питання військової організації аварів, потрібно акцентувати на тому, що основу війська становила важка кавалерія. У подальшому основу озброєння європейського середньовічного рицарства складала запозичення від аварів (ламелярний обладунок, стремена). Слід враховувати, що

військова організація аварів мала певну специфіку, зумовлену скотарсько-кочовим способом життя.

Використовуючи свідчення «Стратегікона», який приписують імператору Маврикію (582-602) [5, с. 187], охарактеризуйте тактику аварів, порівняйте з аналогічними прийомами, які практикували гуни. Дайте відповідь на питання: чому авари, на відміну від гунів не вели тотальних воєнних дій?

Досліджуючи історію болгарів в Південно-Східній Європі, необхідно пам'ятати, що «протоболгари» – умовний термін, прийнятий у сучасній історичній літературі, – сучасники називали цей народ болгарами, які за мовною ознакою належали до тюркської групи племен.

На основі свідчення патріарха Никифора [7, с. 162], висвітліть процес розселення болгар в Центрально-Східній Європі. Характеризуючи заходи протоболгарського хана Аспаруха (644-701) на новій батьківщині, розгляньте процес створення правителем укріпленого табору (одночасно зимовища і резиденції). Необхідно враховувати, що резиденція планувалася за традицією номадів. Доцільно описати структуру державного апарату в Болгарії: визначити характер ханської влади, титулатуру верховного правителя, його функції; визначити соціальний і майновий статус і компетенції вищої аристократії. Потрібно пояснити відмінність між «внутрішніми» і «зовнішніми» болярами, окреслити коло їхніх повноважень. Продовжуючи розгляд внутрішньополітичного розвитку болгарської держави, потрібно проаналізувати суть реформ хана Крума (803-814), спрямованих на зміцнення центральної влади. Особливу увагу привертає законодавча діяльність Крума, що було свідченням запровадження організованого судочинства. Варто підкреслити, що закони були обов'язковими для всього населення, незалежно від етнічних відмінностей. Необхідно дати вичерпну характеристику зовнішньополітичній діяльності Крума: висвітлити розширення кордонів Болгарії унаслідок успішної військової експансії.

Маляри (угорці), які у 895 р. почали освоєння рівнин Середнього Подунав'я, були на цей час консолідованим союзом напівосілих племен на стадії військової демократії зі

сформованою родоплемінною аристократією, з єдиною для всіх племен угорською мовою і чіткою етнічною самосвідомістю.

Щодо господарських занять угорців, слід враховувати, що географічні умови набутих територій були досить сприятливим для продовження заняття скотарством і розвитку землеробства, що в свою чергу, сприяло швидкій зміні мадярами їхнього господарсько-культурного типу.

Розглядаючи військову організацію мадярських племен, потрібно зазначити, що їхня армія була найбоекватнішою в районі Середнього Подунав'я. Варто також виокремити основні напрями угорської агресії у середньовічній Європі, вказавши на те, що грабіжницькі походи угорців у багаті країни Західної і Центральної Європи сприяли збагаченню знаті та зміцненню її влади.

Аналізуючи процес формування території Угорської держави, вкажіть які землі та за яких умов увійшли до її складу. Наступним логічним кроком у висвітленні ранньосередньовічної угорської державності є характеристика її політичної системи та адміністративного устрою.

Наймогутнішою тюркською спільнотою в історії степів Східної Європи в VII-X ст. були хозари, які створили власну імперію – Хозарський каганат. Спираючись на дослідження сучасних науковців, окресліть територію імперії хозарів, з'ясуйте, які східнослов'янські племена опинились у політичній залежності від нього, визначте, яку саме археологічну культуру співвідносять із Хозарською державою. Розглядаючи питання про походження хозарів, належить враховувати, що у розпорядженні науковців немає джерел, які б до останньої чверті VI ст. зафіксували перебування хозарів у степах Східної Європи як сучасний народ. Всі відомі сучасній історичній науці джерела, в яких містяться свідчення про ранню появу хозарів, написані вже після VI ст. Тому важливі свідчення ісламських джерел про «чорних і білих хозарів» (Абу Ісхак ал-Фаріс ал Істахрі «Кітаб масалік ва-л-мамалік» («Книга шляхів та країн»); Ібн Хаукаль; ал-Істахрі, Закарія Казвіні; Ібн Йяс; Хаджжі Халіфа). Візьміть до уваги, що сучасні дослідники по-різному інтепретували цю інформацію: 1) відображення існування двох антропологічних типів серед

представників хозарського етносу, відповідно в їхньому етногенезі брали участь різноманітні родоплемінні угруповання; 2) ця термінологія містила в собі соціальне навантаження і свідчила на користь того, що «білі» хозари належали до знаті, а кара-хозари («чорні») – до простого люду [21, с. 466], тобто цей термін означав «хозарські маси», а не шляхетні. Втім, сучасний український науковець О. Бубенок, висловив здогад, що це поняття могло мати й інше смислове навантаження. Вчений акцентує увагу на тому, що термін «кара» використовувався тюрками у значенні «чистий, без домішки». Отже, кара хозар мусило б означати «чисті (справжні) хозари» [20, с. 38-57].

Досліджуючи політичний устрій Хозарського каганату, дайте відповідь на запитання: чим був зумовлений характер двовладдя в хозарському соціумі; чи можна говорити про даний тип політичної організації як про певну закономірність чи типову організацію влади для політичних об'єднань тюркських племен? [20, с. 57-83].

Як і належить найпотужнішим у військовому плані державам, матеріальна культура Хозарського каганату донесла до нашого часу велику кількість предметів озброєння, зображення воїнів, які дають уяву про склад та комплекс бойових засобів хозарського війська. Асортимент бойових засобів збройних сил Хозарського каганату варто характеризувати за такими критеріями: дистанційна зброя; зброя ближнього бою (колючо-рубляча; колюча; рубляча, ударної дії); захисне спорядження; фортифікація [34]. Крім того, врахуйте, що хозарське військо складалося тільки з кінноти і поділялося на дві частини: першу становила знать – тархани, другу – легкоозброєне ополчення з рядових хозар.

Характеризуючи релігійні уявлення хозарів, визначте, якими фактами оперують сучасні історики, пояснюючи їхню релігійну терпимість, коли і за яких обставин хозари прийняли юдаїзм? [21, с. 469-470]. Також варто звернути увагу на питання про поширення християнства серед хозар [20, с. 93-115].

Розглядаючи становище народів півдня Східної Європи під владою хозар, треба приділити увагу питанню характеру хозарської присутності на слов'янських землях, охарактеризувати взаємини хозарів і мадярів у Північному Причорномор'ї,

з'ясувати, яку роль відігравала фортеця Саркел у степовій частині Східної Європи, визначити характер взаємин хозарів із «чорними» і «внутрішніми» болгарамі у Приазов'ї [20, с. 155-236].

У період між хозарською та монгольською інвазіями у степах на півдні Східної Європи провідна роль належала таким кочівникам тюркського походження, як печеніги, огузи (відомі на Русі як торки) та кипчаки (відоміші як половці). З кінця IX ст. і до початку XIII ст. вони значною мірою впливали на розвиток не лише населення степів, а й сусідніх держав: Русі, Візантії, Угорського королівства тощо. Згадані кочівники періодично змінювали один одного, хоча були періоди, коли ці політичні сили співіснували у причорноморських степах.

Наприкінці IX ст. домінантне становище у степах Східної Європи посіли нові прибульці зі Сходу – печеніги, які відтіснили до Дунаю угорців. Розглядаючи питання стосовно етногенезу печенігів, зважте на те, що наразі значна кількість науковців вважає печенігів тюркомовним народом, близьким за походженням та мовою до огузів. Також порівняйте погляди дослідників на етнімію назв племен причорноморських печенігів, які походять від тюркських словосполучень [19, с. 494]. Логічним продовженням вивчення історії печенігів є встановлення причин їхнього переселення з Середньої Азії на Захід з подальшим визначенням ареалу розселення в межах Північного Причорномор'я [19, с. 496-497]. Для виявлення специфіки родового устрою печенігів доречно звернутися до трактату Константина Багрянородного «Про управління імперією» [3, с. 155-159]. Загалом свідчення письмових джерел дають можливість припускати, що родоплемінне об'єднання причорноморських печенігів у Північному Причорномор'ї було поліетнічним і відповідно до цього представники окремих етнічних груп мали певний соціальний статус, відповідно до якого вони мусили займатися певним видом діяльності. Аналіз свідчень Константина Багрянородного засвідчує, що до другої половини IX ст. печеніги склалися лише з кангарів і відповідно до того тоді мали лише таку назву. Отже, етнізм «печеніг» виник лише у другій половині IX ст. і спочатку поширювався на некангарські за походженням племена. З утворенням конфедерації

племен, очолюваної кангарами, назва народу *печеніги* стала спільним для всіх племен цього політичного об'єднання, оскільки племена некангарського походження почали становити у ньому більшість [19, с. 498].

Характеризуючи зовнішньополітичні відносини печенігів, варто приділити увагу специфіці взаємин із їхнім північним сусідом – Руссю. Особливо вони загострилися після походу Святослава проти хозар 965 р. До цього значною мірою призводила Візантія [25]. Також потрібно приділити увагу питанню про участь печенігів міжусобицях київських князів. Зокрема, у 1016-1019 рр. печеніги підтримували прибічників князя Святополка Володимировича (Окаянного) та його союзника польського князя Болеслава I Хороброго. Після смерті Святослава Ігоровича, наприкінці X – в першій половині XI ст. печеніги посилили напади на Русь. Перший набір на Руську землю вони здійснили 988 р.; другий набір – у 992-993 рр., під час якого вони перейшли річку Сулу і вступили в битву з дружиною київського князя Володимира Святославича та були переможені. У 1015-1019 рр. напади печенігів на Русь спричинили війни між синами Володимира – Святополком, який мав підтримку печенігів, і Ярославом. Останній похід печенігів на Київську Русь відбувся 1036 р., коли вони зазнали нищівної поразки під Києвом від війська Ярослава Мудрого.

Півторастолітнє панування печенігів завершилось у першій половині XI ст., коли їх із Північного Причорномор'я потіснили нові прибульці зі Сходу – торки-огузи. При цьому необхідно враховувати, що печеніги не зникли безслідно з історичної арени Центрально-Східної Європи, тому варто з'ясувати їхні подальші переміщення на територію Балкан та терени майбутньої Угорщини.

Вивчення етногенезу торків-огузів, слід вивчити питання походження і значення етнімію кочівників, визначити ареал первісного розселення і охарактеризувати соціальну організацію союзу племен, специфіку взаємин із хозарами [24, с. 112].

На рубежі X-XI ст. закінчується процес пересування основної маси торків із Прикаспію на захід. Тому необхідно зазначити, що упродовж X ст. відбувався процес розкладу єдиного огузького

етнічного масиву: основна частина огузів мігрувала через Іранське нагір'я в Малу Азію, де у другій половині XI ст. виникла держава турків-сельджуків, інша – на початку XI ст. проникла в причорноморські степи. Більшість з них згодом вирушила на Балкани [24, с. 112]. Візьміть до уваги той факт, що серед науковців існують два погляди т стосовно шляхів проникнення торків у пограничні з руським землями регіони, про що, зокрема, йдеться у статті М. Квітницького [32, с. 131].

Досліджуючи взаємини печенігів та огузів у другій половині X ст., необхідно враховувати їхнє загострення, зумовлене просуванням останніх через Волгу й Дон наприкінці того ж століття. До того ж певна етнічна і культурно-господарська спорідненість уже тоді створювала умови для протилежних процесів, а саме для поступового зближення та навіть злиття деяких печенізьких та огузьких угруповань. Тому варто зважити на формування поблизу фортеці Саркела (у давньоруських літописах Білої Вежі) на нижньому Дону єдиного політичного утворення – печенізько-огузької орди [24, с. 113].

Розглядаючи період існування торків-огузів у причорноморських степах, необхідно акцентувати на характері взаємин торків з руськими князівствами, насамперед і з Переяславським і Чернігівським, входженні до складу військово-політичних об'єднань, найвідоміше з них «чорні клобуки», головною функцією якого був захист південних кордонів Русі від нападів нових володарів степів – половців [23]. У зв'язку з цим варто проаналізувати заходи князів Володимира Мономаха і Святополка, спрямовані на розселення торків на південних кордонах своїх володінь, а з боку торків – масові звернення до правителів Русі за покровительством. Відповідно автори давньоруських літописів позначали торків як «своїх поганих». При цьому варто мати на увазі, що торки намагалися зберегти свою незалежність і постійно нав'язували Русі федеративну форму взаємин, натомість руські князі вимагали беззаперечної васальної покірності, що нерідко ставало причиною конфліктів.

Поява в середині XI ст. у причорноморських степах половців остаточно призвела до послаблення тут значення торків як

важливої воєнної та політичної сили. Вивчаючи етногенез половців, необхідно звернути увагу, на те, що наразі серед науковців набула поширення думка, згідно з якою в етнімах «половці», «кумани», «кипчаки» мала своє відображення інформація про антропологічні особливості їхніх носіїв. З огляду на цю обставину висловлювалися припущення стосовно того, що слов'янський за походженням термін «половці» є еквівалентом назви народу «кумани», «кипчаки». Далі варто розглянути значення згаданих етнічних термінів [19, с. 508-509].

Грунтуючись на даних писемних арабських джерел і сучасних досліджень археологів, виокреміть характерні риси політичної організації і територіальні межі половецького степу (на основі статті Ю. Гомана [25], охарактеризуйте поняття Дашт-і-Кипчак), визначте місце і роль осілого населення в господарському розвитку родоплемінного об'єднання половців. Ця територія була поділена на більш-менш крупні наділи, у межах яких кочували різні за соціальною значущістю підрозділи половців (спочатку курені, потім аїли-коші різної величини й економічної потужності). Ці підрозділи об'єднувались в орди, очолювані найбагатшими аристократами – ханами. Орди своєю чергою об'єднувались у ще більші об'єднання – союзи орд: Придніпровський і Донський (Донецький). До середини XII ст. виникають Лукоморський, Приазовський, Нижньодонський, Передкавказький і Кримський, а в кінці XII – на початку XIII ст. союзи укрупнились – Лукоморський об'єднується з Дніпровським, а Донський – із Приазовським.

Розглядаючи питання про етнічну структуру половецького союзу орд, варто враховувати їхню поліетнічність, як і будь-яких інших об'єднань кочівників такого типу. Крім самих половців-кипчаків, яких загалом було не так вже й багато, до союзів входили рештки найрізноманітнішого степового і лісостепового населення, яке мешкало на даній території до приходу кипчаків. Це алани і болгари, які збереглись у районах лісостепу, печеніги і торки, котрі повністю підкорилися кипчакам [38, с. 60-63].

У другій половині XII ст. на Русі почали розрізняти два типи половців: «дикі», які уперше засвідчені 1146 р. в

«Руському літописі» [4, с. 206, 224]. На думку дослідників, дикі половці були залишками розбитих руськими на початку XII ст. половецьких орд; їх називали дикими тому, що вони не входили до складу жодних великих половецьких об'єднань, згадуваних літописцями [39, с. 99-102].

Другому типу половців – не-«дикі» дав назву відомий український історик О. Пріцак. Не-«дикі» – це була інша група половців, яка після зміни кожного нового князя у Києві або після примирення приходила на Русь на переговори (з ним) із руськими князями Київської і Переяславської земель, тобто з представниками династії Володимира Мономаха та Ольговичів [40, с. 178].

Не менш важливим питанням є загальна періодизація суспільно-політичного розвитку половців на теренах Надчорноморщини, запропонована істориками-медієвістами [32, с. 135]. Незважаючи на повноту писемних джерел та відносну достовірність викладених у них фактів, археологічні матеріали дають найповнішу картину розвитку будь-якого суспільства, або принаймні значно доповнюють наявні писемні згадки. Окремі комплекси, предмети, групи поховань та культові споруди вже нині дають можливість суттєво уточнити ступінь розвитку та взаємозв'язків кочових суспільств зі слов'янами-землеробами. Варто ознайомитися з узагальненим аналізом відповідних археологічних джерел, здійснений М. Квітницьким [32, с. 137-140].

Актуальним є питання про існування у половецьких володіннях міст, зокрема це ставки половецьких ханів – Шарукані та міста Сугрова. Потрібно детально розглянути версії науковців стосовно локалізації «столиці» половців [19, с. 511].

Для розуміння політичної історії половців важливо розглянути «половецьку» політику руських князів, зокрема Володимира Мономаха та новгород-сіверського князя Ігоря. Загалом, характеризуючи русько-половецькі взаємини, слід враховувати їхню неоднозначність. З одного боку, літописи фіксують напади половецьких ханів на південні кордони Русі: 1055, 1061, 1068, 1093, 1096 рр. тощо. Після того руські князі здійснювали відповідні військові походи у глиб половецького

степу: 1103, 1107, 1111, 1116, 1185 рр. тощо. З іншого боку, відносини руських і половців періодично набували мирного характеру. Між сторонами існували не лише воєнні, а й мирні відносини, зокрема шлюбні.

У другій половині XI ст. половці проявляють значну активність у західній частині Євразійського Степу, втручаються у зовнішні та внутрішні справи сусідніх держав. Тому необхідно висвітлити перебіг подій, пов'язаних із походами куманів в Угорщину: 1170 р. – перше задокументоване вторгнення і розорення провінції Пир; 80-ті рр. XI ст. – спільний похід ханів Боняка і Тугоркана на Візантію, паралельно інше половецьке військо на чолі з ханом Кольпухою вторглося на територію королівства. Водночас (1078 р.) половці з'являються на Дунаї, підтримуючи болгар у боротьбі з Візантією. Потрібно враховувати, що половці періодично укладали мирні угоди з ромеями, які в такий спосіб позбавилися від набігів на балканські території та позбавили можливість болгар користуватися допомогою номадів. Однак, як і у випадку з Руссю, мир виявився нестійкий, свідченням чого було те, що вже в 1083 та 1088 рр. імперія змушена була відбивати відразу два вторгнення половців під проводом ханів Тугоркана та Боняка, які в подальшому не припиняли спробу розорити Візантію (1094-1095 рр.).

Характерною особливістю участі половців у міжнародному житті Центрально-Східної Європи та Балкан була їхня участь у військових походах русичів, угорців та греків на сусідні держави та втручання в міжусобиці їхніх правителів. Для всебічного висвітлення даного аспекту, варто звернутися до статті М. Осипенка [37, с. 23-24].

Наприкінці XII – на початку XIII ст. половці (кумани) дедалі частіше фігурують у джерелах в ролі постійних учасників подій у Подунав'ї і на Балканах. Тож варто приділити увагу питанню їхньої участі у військово-політичних подіях в окресленому регіоні: боротьбі з хрестоносцями на боці Візантії (1184 р.); підтримці болгарських повстанців у боротьбі з візантійським імператором Ісаком Ангелом (1190 р.); участі у складі болгарського війська царя Калояна у звільненні з-під влади ромеїв Болгарії (1204-1205 рр.), ролі половецької кінноти

в Андріанопольській битві проти латинян на чолі з Балдуїном та ін. [22, с. 9-10; 28, с. 55].

Для вивчення специфіки аваро-слов'янських стосунків слід враховувати їх агресивний характер з аварського боку, однак активна політика аварів щодо слов'ян значною мірою сприяла самовизначенню слов'янських племен, становленню державності й утворенню низки центрально- і східноєвропейських держав. Незважаючи на суперечливість і складність аваро-слов'янських відносин, слов'яни справили потужний соціально-культурний вплив на аварське населення каганату і сприяли формуванню осілости в аварів-кочівників.

Для з'ясування особливостей болгарсько-слов'янських стосунків, необхідно враховувати, що вже у V ст. джерела фіксують спільні напади на Візантію болгар і слов'ян. Потрібно зважати й на те, що у слов'яно-протоболгарському суспільстві синтез мав місце не в соціально-економічній сфері (тут щораз більшу роль відігравали землероби-слов'яни), а у військово-політичній. Усі відомі протоболгарські інститути влади належали до військово-адміністративної сфери, у якій ще не виділилися функції громадянського управління. Характерно те, що всі ці інститути були пов'язані з тюркською кочівною традицією, з керівництвом воєнізованим побутом збройного народу. Нерозвиненість органів управління і зумовила специфіку держави, в якому частина Славиній і протоболгарські стани існували по сусідству, але відокремлено, автономно регулюючи відносини всередині своїх етнополітичних організмів. Результатом протоболгаро-слов'янського етнокультурного синтезу стала асиміляція протоболгар слов'янами, що проявилось у переході до осілого способу життя і, отже, заняття землеробством. По суті, від протоболгар залишився тільки етнонім «болгари».

Досліджуючи слов'янсько-угорський симбіоз, варто враховувати, що на момент приходу мадярів, слов'яни-землероби були розселені на кордонах між горами (або плоскогір'ями) і рівнинами, у долинах середньої течії карпатських річок. Природні умови не вимагали витіснення слов'янського населення мадярами-напівкочівниками. У місцевостях, придатних для

поселення як слов'янських народів, так і мадярів (на кордоні хвойних лісів і рівнин), останні підселялися до жителів слов'янських сіл, що знайшло відображення в археологічних пам'ятках. Слід також акцентувати на тому, що під час мадярського завоювання Паннонії частина слов'янського та германського населення була піддана асиміляції. Доказом тісних мадяро-слов'янських контактів є слов'янські запозичення в угорській мові: майже вся землеробська, культурна та церковна термінологія слов'янського походження.

Проживаючи поряд, слов'яни і кочовики впливали один на одного в різних сферах життя, що призводило до симбіозу двох культур, причому культура землеробів, осілого населення (як скрізь у світі) мала більший вплив.

Прикладом хозарського впливу на Русь є використання слов'янами титулу «каган», про що є свідчення як у західноєвропейських («Бертинські аннали»), так і в давньоруських джерелах («Слово про закон і благодать» Іларіона [2], в якому даний термін згадується 6 разів). Це – єдиний випадок запозичення тюркського кочового титулу некочовим народом [33]. Існують підстави стверджувати, що давньоруська система дуумвірату в перший період існування держави у східних слов'ян запозичена саме від хозар. У матеріальній культурі хозарсько-слов'янські взаємовпливи простежуються у технологіях гончарного виробництва та деяких типах прикрас [36, с. 38].

Прикладом такого впливу є наявність у чорноклобуцьких похованнях виробів давньоруських ремісників (зброя, прикраси, посуд). Візьміть до уваги ту обставину, що могильники згаданих двох етнічних груп регіону розміщувались один біля одного або вони навіть ховали своїх померлих разом на одному кладовищі, що також засвідчує спільне проживання, чи принаймні їхнє мирне сусідство [27, с. 572].

Вивчаючи питання слов'янсько-половецьких взаємовпливів, потрібно розглянути поширення християнства серед половців, а також практику одруження представників руської знаті на доньках половецьких ханів. Загалом у давньоруських літописах зафіксовано близько десяти шлюбів руських князів із половчанками

[29, с. 238]. Варто охарактеризувати зміни, які відбулися внаслідок постійних контактів із кочовими воєнізованими контингентами на півдні Київської Русі у тактиці бою і наборі озброєння, яким користувалися слов'яни-землероби.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 3. МІСІЯ БРАТІВ КОНСТАНТИНА (КИРИЛА) І МЕФОДІЯ ТА ЇХНЯ РОЛЬ У СПРАВІ УТВЕРДЖЕННЯ ХРИСТІЯНСТВА В ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ

1. Діяльність братів Кирила та Мефодія перед поїздкою до Великої Моравії.
2. Проповідування християнства на землях великоморавської держави.
3. Конфронтація солунських проповідників з німецькими місіонерами.
4. Діяльність братів-просвітителів у Паннонії.
5. Просвітницька діяльність Кирила і Мефодія у Римі.
6. «Болгарська місія» учнів Кирила і Мефодія.

Тематика рефератів:

1. Етнічна приналежність просвітителів слов'ян в академічному дискурсі.
2. Проблема просвітницької діяльності солунських братів у землях Київської Русі в історичній науці.
3. Роль римських пап у становленні місії Кирила та Мефодія.
4. Тримовна ересь і діяльність Кирила і Мефодія в контексті середньовіччя.

Рекомендовані джерела та література

1. Бильбасов В. А. Кирилл и Мефодий. Кирилл и Мефодий по документальным источникам. СПб., 1868. 165 с.
2. Житие и перенесение мощей Святого Климента. *Тахиаос А.-Э. Н. Святые братья Кирилл и Мефодий, просветители славян.* Сергиев Посад: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 2005. С. 355-363.
3. Житие Климента, епископа Болгарского. *Тахиаос А.-Э. Н. Святые братья Кирилл и Мефодий, просветители славян.* Сергиев Посад: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 2005. С. 314-354.
4. Житие Наума Охридского. *Родник златоструйный. Памятники болгарской литературы IX-XVIII вв.* М.: Художественная литература, 1990. С. 140-141.
5. Житие Наума. Введение, перевод, комментарий. *Флоря Б., Турилов А., Иванов С. Судьбы Кирилло-Мефодиевской традиции после Кирилла и Мефодия.* СПб.: Алетейя, 2000. С. 278-292.
6. Житие Святого Кирилла. *Тахиаос А.-Э. Н. Святые братья Кирилл и Мефодий, просветители славян.* Сергиев Посад: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 2005. С. 256-297.
7. Житие Святого Мефодия. *Тахиаос А.-Э. Н. Святые братья Кирилл и Мефодий, просветители славян.* Сергиев Посад: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 2005. С. 298-313.
8. Кирилл и Мефодий. Слово на перенесение мощей Климента Римского. *Родник златоструйный. Памятники болгарской литературы IX-XVIII вв.* М.: Художественная литература, 1990. С. 311-316.
9. Климент Охридский. Слово похвальное Кириллу. *Родник златоструйный. Памятники болгарской литературы IX-XVIII вв.* М.: Художественная литература, 1990. С. 316-319.
10. Краткое житие Климента Охридского. *Флоря Б., Турилов А., Иванов С. Судьбы Кирилло-Мефодиевской традиции после Кирилла и Мефодия.* СПб.: Алетейя, 2000. С. 269-277.
11. Краткое житие Кирилла. *Родник златоструйный. Памятники болгарской литературы IX-XVIII вв.* М.: Художественная литература, 1990. С. 134-140.

12. Повесть о Мефодии. *Родник златоструйный. Памятники болгарской литературы IX-XVIII вв.* М.: Художественная литература, 1990. С. 127-134.
13. Пространное житие Кирилла. *Родник златоструйный. Памятники болгарской литературы IX-XVIII вв.* М.: Художественная литература, 1990. С. 110-126.
14. Пространное житие Климента Охридского. *Флоря Б., Турилов А., Иванов С. Судьбы Кирилло-Мефодиевской традиции после Кирилла и Мефодия.* СПб.: Алетейя, 2000. С. 163-268.
15. Сказание черноризца Храбра «О письменах». *Сказания о начале славянской письменности.* М.: Наука, 1981. С. 102-104.
16. Бойко Ю. Віднайдення мощей святого Климента Римського за літературними та археологічними пам'ятками кирило-методіївської доби. *Наукові записки Українського католицького університету: богослов'я.* 2009. № 1. С. 161-192
17. Власто А. П. Запровадження християнства у слов'ян. Вступ до середньовічної історії. К.: Юніверс, 2004. С. 48-108.
18. Гетені М. Деякі міркування стосовно звернення мораван до візантійського імператора Михаїла III. *Проблеми слов'янознавства.* 2010. Вип. 59. С. 11-21
19. Демин О. «Мы пришли дать вам слово». Кирилл и Мефодий в истории славянской культуры. Одесса, 2003. 118 с.
20. Дьомін О. Б. Херсонес та «руські письмена» в контексті творення слов'янської писемності Кирила та Мефодія. *Записки історичного факультету Одеського національного університету.* Одеса, 2007. Вип. 18. С. 129-135.
21. Иванов С. А. Византийское миссионерство. Можно ли из «варвара» сделать христианина? М.: Языки славянской культуры, 2003. 375 с.
22. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). Курс лекцій / За ред. В. І. Ярового. К.: Либідь, 2001. С. 117-1130.
23. Кардаш О. «Ex paganis christianos esse patravit»: кого відправився християнізувати нітранський єпископ Віхінг? *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис.* 2020. № 33. С. 7-26.
24. Кардаш О. Проблема розмежування місіонерських сфер впливу латинських церковних діоцезів на пост-аварському просторі першої половини IX ст. *Українсько-угорські етюди.* Львів, 2019. Вип. 3. С. 7-34.
25. Кардаш О. Протистояння баварської та кирило-методіївської християнських місій на землях династії Моймировичів другої половини IX ст. *Галичина.* 2018. № 31. С. 64-80.
26. Кардаш О. Християнізаційні процеси у землях карпатських хорватів і віслян VII-X ст. *Вісник Прикарпатського університету. Історія.* Івано-Франківськ, 2018. Вип. 29. С. 72-83.
27. Огієнко І. Історія церковно-слов'янської мови. Т. 2: Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність: іст.-літ. монографія. Варшава, 1927. 400 с.
28. Огієнко І. Костянтин і Мефодій. Їх життя і діяльність: Історія церковно-слов'янської мови. Т. 1. Варшава, 1927. 324 с.
29. Олейник Н. Н., Олейник Ю. А. О роли великих просветителей Кирилла и Мефодия в создании славянской письменности. К 1150-летию возникновения славянской письменности. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия. История. Политология. Экономика. Информатика.* 2014. № 8 (179). Вып. 30. С. 69-75.
30. Польшанний Д. И. Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийскославянской общности IX-XV веков. Иваново: Изд-во гос. ун-та, 2000. С. 30-43.
31. Скляренко В. Г. До питання про «руські письмена» в житті Костянтина Філософа. *Мовознавство.* 2014. № 2. С. 3-14.
32. Успенский Ф. И. История Византийской империи. Период Македонской династии (867-1057). Т. 2. М.: Мысль, 1997. С. 27-57.
33. Alexander P. J. The Papacy, the Bavarian Clergy, and the Slavonic Apostles. *The Slavonic Year-Book.* 1941. Vol. 1, American Series. P. 266-293.
34. Balcárek P. Byzantium in the Czech Lands (4th-16th Centuries): Historical and Art Historical Perspectives. Leiden: Brill, 2022. 530 p.
35. Betti M. The Making of Christian Moravia (858-882): Papal Power and Political Reality. Leiden: Brill, 2013. 267 p.
36. Boba I. The Episcopacy of St. Methodius. *Slavic Review.* 1967. Vol. 26, No. 1. P. 85-93.

37. Bowlus Ch. Franks, Moravians, and Magyars: The Struggle for the Middle Danube, 788-907. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1995. 384 p.
38. Curta F. Eastern Europe in the Middle Ages (500-1300). Leiden: Brill Academic Publishers, 2019. P. 113-127; 179-198.
39. Drobená T. J., Kucharek W. S. Heritage of the Slavs: The Christianization of the Slavs and the Great Moravian Empire. A History of Political and Religious Events A.D. 800-899. Columbus, Ohio: Kosovo Publishing Co., 1979. 168 p.
40. Dvornik F. Byzantine Missions Among the Slavs. SS. Constantine-Cyril and Methodius. New Brunswick – New Jersey: Rutgers University Press, 1970. 484 p.
41. Dvornik F. The Significance of the Missions of Cyril and Methodius. *Slavic Review*. 1964. Vol. 23, No. 2. P. 195-211.
42. Goldblatt H. Variance and invariance in Cyrillo-Methodian hagiographic writings. *Russian History*. 2006. Vol. 33, No. 2/4. P. 235-265.
43. Ivanič P., Hetényi M. Invitation, arrival and activities of the Byzantine missionaries in Great Moravia. *European Journal of Science and Theology*. 2017. Vol. 13, No. 3. P. 27-34.
44. Ivanova M. Re-thinking the Life of Constantine-Cyril the Philosopher. *Slavonic and East European Review*. 2020. Vol. 98, No 3. P. 434-463.
45. Katuninec M. The Mission of the Thessaloniki Brothers in Great Moravia – between Constantinople and Rome. *Hiperborea*. 2021. Vol. 8, No. 2. P. 159-183.
46. Kusseff M. St. Clement of Ochrida. *The Slavonic and East European Review*. 1948. Vol. 27, No. 68. P. 193-215.
47. Lienhard T. The Life of Constantine, the Life of Methodius and the history of the Slavs in the ninth century: a reassessment. *Early Medieval Europe*. 2020. Vol. 28. Issue 1. P. 57-78.
48. Lunt H. Cyril and Methodius with Rastislav, Prince of Morava: where were they? A reprise. *Russian History*. 1998. Vol. 25: Issue 1-4. P. 21-25.
49. Lysaght T. A. The life work of St. Cyril – apostle of the Slavs and slav literary and cultural development in Bulgaria. *New Zealand Slavonic Journal*. 1969. No. 4. P. 94-98.
50. Ostrogorsky G. The Byzantine Background of the Moravian

- Mission. *Dumbarton Oaks Papers*. 1965. Vol. 19. P. 1-18.
51. Poulik J. The Origins of Christianity in Slavonic Countries North of the Middle Danube Basin. *World Archaeology*. 1978. Vol. 10, No. 2, Archaeology and Religion. P. 158-171.
52. Ševčenko I. Three Paradoxes of the Cyrillo-Methodian Mission. *Slavic Review*. 1964. Vol. 23, No. 2. P. 220-236.
53. Soulis G. C. The Legacy of Cyril and Methodius to the Southern Slavs. *Dumbarton Oaks Papers*. 1965. Vol. 19. P. 19-43.
54. Sterk A. Gregory the Theologian, Constantine the Philosopher, and Byzantine Missions to the Slavs. *Re-reading Gregory of Nazianzus*. Washington: Catholic University of America Press, 2012. P. 218-235.
55. Sullivan R. E. Early Medieval Missionary Activity: A Comparative Study of Eastern and Western Methods. *Church History*. 1954. Vol. 23, No. 1. P. 17-35.
56. Vavřínek V. Christianity and the Byzantine mission in Great Moravia. *Great Moravia and the Beginnings of Christianity*. Brno, 2014. P. 84-88.

Методичні вказівки

Метою даного заняття є вивчення подвижницької діяльності солунських братів Кирила (Константина) і Мефодія у слов'янських землях в IX столітті. Починаючи підготовку до цієї теми, слід звернути увагу на те, що в IX ст. у слов'янських землях складаються передумови для формування власної державності. Процес державотворення у слов'ян супроводжувався прийняттям і поширенням християнства. Епоха діяльності слов'янських просвітителів, за влучним висловом відомого візантиніста Ф. Успенського, «була значною мірою визначальною в історії слов'янства. Від перших кроків слов'ян на новому політичному поприщі багато що залежало. Водночас постали питання: що могли протиставити слов'яни грецьким і латино-германським впливам, чи виявиться в них таке живе народне начало, яке б лягло в основу їхнього національного життя, або ж підпорядкованість, наслідування і засвоєння іноземних зразків

повинно стати їх вічною долею? Поставало також питання як про політичне, так і народне начало у слов'ян. І це питання своєчасно і досить сприятливо для слов'ян було вирішене слов'янськими просвітителями» [32, с. 390].

Висвітлюючи початковий етап просвітницької діяльності братів Кирила і Мефодія, слід окреслити основні віхи їхньої біографії: походження, соціальний статус батьків, виховання і здобуття освіти, оскільки саме ці фактори визначили їхню подальшу долю. Початок місонерської діяльності слов'янських просвітителів традиційно пов'язують з т. зв. хозарською місією. На основі житій братів-місіонерів, охарактеризуйте їх полемічний диспут з представниками іудаїзму та ісламу. В контексті розгляду даного питання потребує уваги гіпотеза дослідників, що саме під час перебування в Хозарії солунські брати вперше ознайомились з «руським письмом» [20].

Дослідження питання стосовно проповідницької діяльності Кирила і Мефодія на території Великої Моравії доцільно розпочати і визначення її передумов: з'ясувати особливості прийняття християнства мораванами, характер взаємин із каролінгськими і франкськими правителями, специфіку ієрархічного підпорядкування Пассауському архієпископству. Необхідно звернути увагу на ту обставину, що моравани не мали власних носіїв церковної влади, тому саме німецькому духовенству належала монополія на тлумачення християнської догматики і загалом на духовне життя країни. Далі варто з'ясувати, які обставини змусили моравського князя Ростислава у 862 р. звернутися до візантійського імператора Михаїла III із проханням надіслати до країни проповідників для роз'яснення основних догматів християнства [23-26].

Спираючись на аргументи російського славіста С. Іванова [21, с. 157-161], дайте відповідь на запитання: чи можна посольство солунських братів до Моравії в буквальному значенні назвати візантійською місією?

Варто звернути також увагу на те, що активна проповідницька і просвітницька діяльність Кирила і Мефодія у Великій Моравії викликала невдоволення німецького духовенства. При цьому варто враховувати, що Франкфуртський собор 794 р. дозволяв

молитися Богу будь-якою мовою, а рішення ряду соборів першої половини IX ст. спонукали священників проповідувати мовою, зрозумілою простому народу. У Моравії баварське духовенство в душі подібних приписів практикувало проповіді і сповіді слов'янською мовою. Крім того, проповіді супроводжувались перекладом текстів деяких молитов слов'янською мовою. Тому говорити про те, що випадки проти Кирила і Мефодія стосувалися не стільки богослужіння слов'янською мовою, скільки питання створення власної церкви у мораван, в чому аж ніяк не були зацікавлені німецькі клірики.

Розглядаючи питання про діяльність Мефодія у Паннонії, варто зауважити, що територія так само, як і Моравія, була здавна включена до сфери інтересів Зальцбурзького архієпископства. Призначення Мефодія Моравсько-Паннонським архієпископом проти волі і без дозволу Зальцбурзького архієпископа викликало різке невдоволення баварського духовенства, переважно зальцбурзьких архієпископів і пассауських єпископів. Досліджуючи черговий конфлікт з німецьким духовенством, зверніть увагу на аргументи, якими оперував Зальцбурзький архієпископ, відстоюючи право на окреслену територію. Необхідно також акцентувати на тому, що саме завдяки особистому втручання в цей конфлікт Папи Римського Іоанна VIII, який відправив свого легата Павла, єпископа Анконського і дав йому інструкцію, у якій заперечив давність прав зальцбурзького духовенства на моравсько-паннонські землі і захистив право римського папського престолу на заснування Моравсько-паннонського архієпископства.

Свою місіонерсько-богослужбову діяльність Мефодій проводив слов'янською мовою, незважаючи на заборону папи Іоанна VIII. Цим скористалися вороги солунського проповідника, доклавши максимум зусиль, щоб очорнити моравсько-паннонського архієпископа в очах Папи. Враховуючи зміну політичних реалій, які склалися не на користь понтифіка, виділіть причини, які змусили намісника престолу св. Петра відкликати Мефодія до Риму.

Розглядаючи питання про перебування Мефодія у Римі, слід мати на увазі, що незважаючи на зміни у розстановці політичних

сил, Папа Римський відкинув звинувачення, висунуті на адресу Мефодія, а також усупереч своїй забороні визнав слов'янське богослужіння таким, яке відповідає постановам і звичаям Римської церкви. По суті, під час проходження Мефодієм випробування, влаштованого папою, з нього були зняті всі звинувачення. Для того, щоб зрозуміти цей крок, необхідно ретельно проаналізувати перипетії взаємин Римської курії, німецького духовенства і світських правителів (моравського герцога Святополка, баварського герцога Карломана). Варто з'ясувати, які наслідки мала перемога німецького духовенства для подальшого розвитку слов'янської культури у землях Великої Моравії і Паннонії.

Висвітлюючи діяльність учнів Кирила і Мефодія в Болгарському царстві, необхідно враховувати, що на момент їхнього прибуття в країні значно посилились канонічні позиції Константинопольської патріархії. Доцільно зауважити, що вигнані з Моравії учні солунських братів, розглядали свою діяльність в Болгарії як новий етап апостольської проповіді серед хрещеного населення, яке, однак, потребувало духовного окормлення зрозумілою слов'янською мовою. Така позиція відповідала інтересам болгарського князя, який прагнув зміцнити свою владу в нещодавно приєднаних землях македонських слов'ян, які вже до цього були охрещені візантійцями.

Спираючись на свідчення писемних джерел, охарактеризуйте просвітницьку діяльність Ангеларія, Климента і Наума Охридських. З'ясуйте, чим була обумовлена підтримка, яку надавав учням Кирила і Мефодія болгарський князь. Дайте відповідь на запитання: яким був характер діяльності Климента Охридського в межах південно-західної Болгарії стосовно офіційної, підпорядкованої Константинополю, Болгарської церкви [30, с. 38]. Поясніть, чим саме визначався обсяг і характер слов'янської книжності, що сформувалася на теренах Болгарії зусиллями учнів перших слов'янських просвітителів.

Підсумовуючи вивчення вищезначених питань, виділіть основні здобутки подвижницької діяльності солунських братів та їхніх учнів у країнах Центрально-Східної та Південно-Східної Європи.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 4. УРБАНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА БАЛКАНАХ І В ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ В ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

1. Соціально-економічний розвиток болгарських міст.
2. Особливості урбанізаційних процесів на Далматинському узбережжі.
3. Південно-слов'янські міста північно-західної частини Балканського півострова.
4. Виникнення і соціально-економічний розвиток міст в Польщі, Чехії, Угорщині та Молдавському князівстві.
5. Закономірності і типологічні особливості розвитку міст полабо-балтійських слов'ян.

Тематика рефератів:

1. Вплив монгольської інвазії на урбанізаційні процеси в Центрально-Східній Європі.
2. Поширення магдебургського права в містах Центрально-Східної Європи.
3. Німецька міська колонізація в Центрально-Східній Європі.
4. Виникнення та соціально-економічний розвиток міста в державі Тевтонського Ордену.

Рекомендовані джерела та література

1. Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский. Славянские хроники / Перевод с лат. И. В. Дьяконова, Л. В. Разумовской, редактор-составитель И. А. Настенко. М: «СПСЛ», «Русская панорама», 2011. 584 с.
2. Лаптева Л. П. Гуситское движение в Чехии XV века: Уч.-метод. пособие. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. 95 с.
3. Озолин А. И. Манифесты города Праги в годы крестьянской войны Чехии. *Ученые записки Института славяноведения*. 1952. Т. V. С. 327-342.
4. Баварский географ. *Древняя Русь в свете*

- зарубежных источников. *Хрестоматия*. Т. 4. Западноевропейские источники. М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2010. С. 26-30.
5. Видукин Корвейский. Деяния саксов. М.: Наука, 1975. 272 с.
6. Саксон Анналист. Хроника. 741-1139. М.: SPSSL-Русская панорама, 2012. 713 с.
7. Пауль А. «Страдание мучеников, покоящихся в Эбсторфе» и «История мучеников, убитых в Гамбурге». *Исторический Формат*. 2015. № 4. С. 39-87.
8. Галямичев А. Н. Сборник документов по истории средневековых городов Чехии. Учебно-методическое пособие. Саратов: Издательство СГУ, 2019. 88 с.
9. Свод древнейших письменных известий о славянах. Т. II (VII-IX вв.). М.: Восточная литература, 1995. 590 с.
10. Титмар Мерзебургский. Хроника / Пер. И. В. Дьяконова. М.: Русская панорама, 2009. 256 с.
11. Андрусак Я. Я. Борьба міст за політичні права у Чеському королівстві в період правління династії Ягеллонів (1471-1526 рр.) *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Ужгород: Говерла, 2019. Вип. 1 (40). С. 97-106.
12. Балух В. О. Еволюція становища міста і міщан у польському суспільстві (XV-XVII ст.). *Сумська старовина*. 2014. Вип. 63-64. С. 5-13.
13. Брянцева Т. П. Особливості розвитку феодальних міст Польщі. *Питання історії та культури слов'ян*. К., 1963. Ч. I. С. 114-128.
14. Брянцева Т. П. Проблеми середньовічних міст Польщі у сучасній польській історіографії. *Проблеми Слов'янознавства*. Вип. 22. Львів, 1980. С. 38-145.
15. Бырня П. П. Молдавский средневековый город в Днестровско-Прутском междуречье (XV – начало XVI в.). Кишинев: Штиинца, 1984. 204 с.
16. Джеджора О. В. Генезис польського ранньосередньовічного міста в дослідженнях ПНР. *Проблеми Слов'янознавства*. Вип. 36. Львів, 1987. С. 94-100.
17. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. 752 с.
18. Исламов Т. М., Пушкаш А. И., Шушарин В. П. История

- Венгрии в 3 томах. Т. 1. М.: Наука, 1971. С. 154-157; 166-192.
19. История Европы. С древнейших времен до наших дней. В 8 т. Т. 2. Средневековая Европа. М.: Наука, 1992. С. 139-170; 231-255; 353-404.
20. Карліна О. М. Становлення торговельних зв'язків та внутрішнього ринку в Мазовії (кінець XV – початок XVII ст.). *Проблеми Слов'янознавства*. Вип. 44. Львів, 1992. С. 25-35.
21. Ключовський Є. Історія Польщі до кінця XV століття. Люблін, 2005. С. 47-56.
22. Олексівець Т. І. Зовнішня колонізація середньовічної Чехії. *Грані*. 2004. № 6 (38). С. 16-20.
23. Олексівець Т. І. Місто Табор. *Грані*. 2004. № 2 (34). С. 45-48.
24. Олексівець Т. І. Торгівля, як фактор формування міських поселень Чехії. *Грані*. 2003. № 6 (32). С. 56-60.
25. Олексівець Т. І. Формування та розвиток міст Чехії (1197-1306 рр.). Автореф. дис. канд. іст. наук. К., 2007. 20 с.
26. Полевой Л. Л. Очерки исторической географии Молдавии XIII-XV вв. Кишинев: Штиинца, 1979. С. 43-83.
27. Полевой Л. Л. Развитие городов Молдавии в IX-XV вв. *Юго-Восточная Европа в эпоху феодализма. Резюме докладов кишиневского симпозиума 1973*. Кишинев: Штиинца, 1973. С. 71-78.
28. Рудь М. Допитання про генезис міст у полабсько-прибалтійських слов'ян в епоху раннього середньовіччя. *Вісник Київського університету. Історичні науки*. К., 1990. Вип. 32. С. 70-76.
29. Рудь М. Містотворчий процес на Західному Помор'ї в XI-XII ст. та його особливості. *Вісник Київського університету. Історія*. К. 2001. Вип. 53. С. 24-28.
30. Рудь М. Особливості соціально-політичного розвитку міст Західного Помор'я в X-XII ст. *Шляхи розвитку слов'янських народів. Актуальні проблеми історії*. К., 1992. Вип. 2-3. С. 45-54.
31. Руссев Н. Д. На грани миров и эпох. Города низовий Дуная и Днестра в конце XIII-XIV вв. Кишинев: ВАШ, 1999. 240 с.
32. Тодоров Н. Балканский город XV-XIX веков: социально-экономическое и демографическое развитие. М.: Наука, 1976. 516 с.
33. Фрейденберг М. М. Средневековые города Далмации:

- исторические судьбы. *Вопросы истории*. 1982. № 10. С. 95-107.
34. Фрейденберг М. М., Чернышев А. В. Раннесредневековый город на перекрестке цивилизаций (далматинские города IX-XII вв.). *Античная древность и средние века*. Свердловск, 1983. Вып. 20: Развитие феодализма в Центральной и Юго-Восточной Европе. С. 5-13
35. Черниловский З. М. Возникновение раннефеодального государства у прибалтийских славян. М., 1959. 128 с.
36. Чучко М. Воеводська адміністрація та бюргерське самоврядування у містах північної частини Молдавської землі (друга половина XIV-третья четверть XVIII ст.). *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. 2013. Т. 1. С. 130-144.
37. Щигел Р. Проблеми урбанізації Центральної Європи у XII-XVI ст. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 1990. Вип. 42. С. 16-24.
38. Adamczyk D. The logic of tribute versus the logic of commerce. Why did dirhams reach East Central Europe during the tenth century? *The Medieval Networks in East Central Europe: Commerce, Contacts, Communication* / Balázs Nagy, Felicitas Schmieder, András Vadas. London – New York: Routledge, 2018. P. 155-173.
39. Baláz N. Mining, Finances, and Commerce in Medieval Central Europe. *Oxford Handbook of Medieval Central Europe*. Oxford University Press, 2022. P. 291-320.
40. Brather S. Counted and weighed silver: the fragmentation of coins in early medieval East Central Europe. *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*. Vol. 1. The Heirs of the Roman West / Ed. by Joachim Henning. Berlin-New York: Walter de Gruyter, 2007. P. 451-471.
41. Buko A. «Tribal» societies and the rise of early medieval trade: archaeological evidence from Polish territories (eighth-tenth centuries). *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*. Vol. 1. The Heirs of the Roman West / Ed. by Joachim Henning. Berlin-New York: Walter de Gruyter, 2007. P. 431-450.
42. Cembrzyński P. «Gold rush» or «considered investment»? Origins of mining towns in the medieval Central Europe. *Acta rerum naturalium*. 2017. Vol. 21. P. 59–72.
43. Central Europe in the high Middle Ages: Bohemia, Hungary and Poland c. 900-c. 1300 / Ed. Nora Berend; Przemysław Urbańczyk; Przemysław Wiszewski. Cambridge University press, 2013. P. 304-314.
44. Charvát P. Bohemia, Moravia and Long-Distance Trade in the tenth-eleventh Centuries. *Quaestiones Mediae Aevii Novae*. 2000. No 5. P. 255-266.
45. Hard M. The importance of long-distance trade for the slavic princes in the early and high middle ages. *The Medieval Networks in East Central Europe: Commerce, Contacts, Communication* / Balázs Nagy, Felicitas Schmieder, András Vadas. London- New York: Routledge, 2018. P. 174-186.
46. Klápště J. The Czech Lands in Medieval Transformation. Leiden-Boston: Brill, 2012. P. 325-457.
47. Laszlovszky J., Nagy B., Szabó P., Vadas A. The economy of Medieval Hungary. Leiden; Boston: Brill, 2018. 666 p.
48. Laurențiu R. At Europe's Borders: Medieval Towns in the Romanian Principalities. Leiden: Brill, 2010. 646 p.
49. Macháček J. The Rise of Medieval Towns and States in East Central Europe. Leiden: Brill, 2010. 585 p.
50. Malaniková M. Female engagement in medieval urban economy: late-medieval Moravia in a comparative perspective. *Medieval East Central Europe in a Comparative Perspective: From Frontier Zones to Lands in Focus*. London-New York: Routledge, 2016. P. 185-201.
51. Michałowski R. The Gniezno Summit: The Religious Premises of the Founding of the Archbishopric of Gniezno. Leiden: Brill, 2016. 407 p.
52. Mozejko M. Late medieval Gdan'sk as a bridge between regions. Western European, Hanseatic, and East Central European Contacts. *The Medieval Networks in East Central Europe: Commerce, Contacts, Communication* / Balázs Nagy, Felicitas Schmieder, András Vadas. London-New York: Routledge, 2018. P. 227-235.
53. Myśliwski G. Central Europe. *Agrarian Change and Crisis in Europe, 1200-1500*. New York- London: Routledge, 2020. P. 250-291.
54. Myśliwski G. A Silesian town and the Hungarian Monarchy. Economic Contacts between Wrocław and Hungary, ca. 1250-1500. *The Medieval Networks in East Central Europe: Commerce, Contacts, Communication* / Balázs Nagy, Felicitas Schmieder,

- András Vadas. London-New York: Routledge, 2018. P. 236-262.
55. Nicholas D. The Later Medieval City 1300-1500. London-New York: Routledge, 2014. 430 p.
56. Pakucs-Willcocks M. Transit trade and intercontinental trade during the late Middle ages. Textiles and Spices in the customs accounts of Braşov and Sibiu. *The Medieval Networks in East Central Europe: Commerce, Contacts, Communication* / Balázs Nagy, Felicitas Schmieder, András Vadas. London-New York: Routledge, 2018. P. 263-276.
57. Pál Z. East Central Europe and World Trade at the Dawn of Modern Times. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 1981. Vol. 27, No. 3/4. P. 281-316.
58. Petrovics I. The Cities and Towns of Medieval Hungary as Economic and Cultural Centres and Places of Coexistence. The Case of Pécs. *Colloquia. Journal for Central European History*. 2011. No 18. P. 5-26.
59. Poláček L. Ninth-century Mikulčice: the «market of the Moravians»? The archaeological evidence of trade in Great Moravia. *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium. Vol. 1. The Heirs of the Roman West* / Ed. by Joachim Henning. Berlin-New York: Walter de Gruyter, 2007. P. 499-524.
60. Samsonowicz H. The city and the trade route in the early Middle Ages. *Central and Eastern Europe in the Middle Ages. A Cultural History* / Ed. Piotr S. Gorecki, Nancy van Deusen. London-New York: I. B. Tauris Publishers, 2009. P. 20-29.
61. Sedlar J. W. East Central Europe in the Middle Ages, 1000-1500. Vol. 3. University of Washington Press, 1994. P. 109-140; 334-361.
62. Szende K. Cities and Towns in Medieval Central Europe. *Oxford Handbook of Medieval Central Europe*. Oxford: Oxford University Press, 2022. P. 267-290.
63. Szende K. Town foundations in East Central Europe and the New World. The use of the grid plan in a comparative perspective. *Medieval East Central Europe in a Comparative Perspective: From Frontier Zones to Lands in Focus*. London-New York: Routledge, 2016. P. 157-184.
64. Zaoral R. Mining, coinage, and metal export in the thirteenth century. The Czech lands and Italy in comparative perspective.

The Medieval Networks in East Central Europe: Commerce, Contacts, Communication / Balázs Nagy, Felicitas Schmieder, András Vadas. London-New York: Routledge, 2018. P. 211-226.

Методичні вказівки

Мета заняття – вивчення специфіки урбанізаційних процесів у Південно-Східній та Центрально-Східній Європі в середні віки, з'ясування спільних і відмінних рис господарського розвитку міст у досліджуваних регіонах.

Для населеного слов'янами балканського регіону в VII-XII ст. були характерні уповільнені темпи розвитку феодальних відносин, тривале переважання централізованих форм експлуатації, збереження значного прошарку вільного селянства, неповне відокремлення ремесла від сільського господарства і пов'язана з цим відсутність (аж до пізнього середньовіччя) властивої західним містам цехової організації ремесла і торгівлі [19, с. 156].

На рубежі VIII-IX ст. у Болгарії формується місто не лише як військово-адміністративний, а й торгово-ремісничий центр. Потрібно врахувати, що частина міст, особливо на Дунаї і на чорноморському узбережжі, збереглась від пізньої античності, перейшовши в середньовіччя (хоча й через занепад і аграризацію) в «готовому вигляді», частину було відвойовано у Візантії в IX-X ст., частину засновано повторно (Пліска, Преслав). Характерно, що міста, які відроджувались, як і нові міста розвивалися на феодальній основі. Для болгарських, як і загалом для більшості балканських міст було характерне неповне відокремлення ремесла від сільського господарства.

Завоювання Болгарії Візантійською імперією (1018 р.) привело до поживлення ремесла і торгівлі в болгарських містах. Сформувалися постійні ринки. В даному разі потрібно виокремити великі торгово-ремісничі центри [19, с. 157-158].

Зверніть увагу, що надання імператорами з кінця XI ст. величезних торгових пільг купецтву Венеції і Генуї негативно позначилося на всіх балканських містах імперії, зокрема

болгарських. Відсутність у містах професійних торгових і ремісничих організацій (цехів), податковий тиск, перетворення частини городян на париків – все це зумовило аморфність соціальної структури міського населення.

В XIII–XIV ст. спостерігаються значні успіхи розвитку ремесла і торгівлі. Найпомітнішими вони були в металургії та металообробці, ткацтві тощо. Врахуйте той факт, що в болгарських містах в даний період паралельно та інтенсивно відбувалися два процеси: збільшення кількості самостійних ремесел (тобто подальше відокремлення ремесла від сільського господарства) і поглиблення диференціації в рамках самих ремісничих галузей. Як і в західноєвропейських, так і в болгарських містах утворювалися цілі квартали, населені ремісниками однієї чи кількох споріднених професій. Охарактеризуйте розвиток провідних торгово-ремісничих центрів (Відін, Дристра, Варна, Средець та ін.), прослідкуйте їхні зовнішні торгівельні зв'язки.

Характеризуючи розвиток далматинських міст, зверніть увагу на те, що в цьому разі мав місце прямий континуїтет пізньоантичних форм суспільного розвитку, який упродовж цієї епохи здійснювався відносно незалежно від прилеглих континентальних районів. Ці міста помітно змінили свій образ. Не дивлячись на їхні зв'язки з Італією і Візантією, для них були характерні аж до IX–X ст. стагнація і аграризація.

Напочатку XII ст. міста Далмація опинились під протекторатом Угорського королівства. Варто зауважити, що фактично ці міста являли собою комуни з автономним самоуправлінням, де панувала патриціанська верхівка – нобілі. Найхарактернішою щодо цього є історія міста-республіки Дубровника, який, хоча й сплачував поперемінно данину то Візантії, то Угорщині, то Венеції, то османам, але зберігав ознаки самостійної держави аж до початку XIX ст. Тут простежуються форми цехової організації ремесла і торгівлі [33–34].

Період XIII–XV ст. в історії північно-західної частини Балканського півострова характеризується процесами помітного і повсюдного зростання виробничих сил як у селі, так і в місті. Причиною цього було подальше відокремлення ремесла від

сільського господарства, поживлення і розвиток різних галузей ремесла і гірничого промислу. Потрібно з'ясувати, які саме міста досягли найвищого рівня розвитку. Слід враховувати, що ці міста були неоднакові не лише за величиною, традиціями і часом появи, але й за своїми економічними зв'язками. Варто також зважати на те, що інтенсивна розробка гірничорудних багатств (особливо в Боснії і Сербії), піднесення сільськогосподарського виробництва і його певна спеціалізація (найперше поблизу великих міст) також посилювали міжнародні економічні зв'язки цих земель, збільшуючи вивезення в Центральну і Західну Європу металів, вовни, меду, воску, шкір і хутра, а з іншого боку – ввезення з Італії та інших країн тканин, вина, солі, різних ремісничих виробів тощо [32].

Усі ці соціально-економічні зміни супроводжувалися значними зрушеннями в становій і етнічній сферах суспільства. З'ясуйте, хто брав участь у внутрішній колонізації, визначте специфіку асиміляційних процесів серед іноземних колоністів.

Упродовж XII ст. на території Польщі і Чехії тривав процес соціально-економічної трансформації торгово-ремісничих центрів («підградь») на міста. Поясніть, через які особливості міста в Центрально-Східній Європі з'явилися пізніше, ніж на Балканах, які фактори вплинули на відставання міст Центральної Європи від західноєвропейських. В XIII ст. міста Польщі, Чехії та Угорщини досягнули вищого ступеня розвитку. Висвітліть вплив «внутрішньої колонізації» на посилення урбанізаційних процесів у цих країнах. Доцільно з'ясувати специфіку взаємин міст із королівською і князівською владою, встановіть їхній статус і особливості самоврядування. Необхідно звернути увагу на таке питання, як вплив іноетнічного компонента на політичні процеси і явища у міському середовищі в зазначений період [19, с. 387–392].

Характерною рисою внутрішньоміського соціально-економічного життя стали ремісничі цехи, які за своєю структурою, функціями і характером еволюції не відрізнялися від класичного західноєвропейського цеху. Посилення цехової регламентації і тенденція цехів до монополізації виробництва

і збуту в своїх вузькокорпоративних інтересах призводили до напружених відносин між ремісниками – виробниками і споживачами їхніх товарів, тобто між ремісниками різних цехів. За межами міста цехова монополія спричинювала конфронтацію міщан з сільським населенням.

Необхідно охарактеризувати особливу категорію міст в усіх країнах регіону – центри гірничорудного видобутку, де досить рано почала використовуватися наймана праця, вже у XIV–XV ст. виникали елементи ранньокapіталістичних відносин, розвивалися гострі соціальні конфлікти. Разом з тим необхідно зазначити, що при всіх вищезгаданих спільних рисах розвитку міста Польщі, Чехії та Угорщини мали в XIII–XV ст. чимало специфічних ознак і глибоких відмінностей. Найбільш економічно і особливо політично розвиненими були міста Чеської держави XIV ст. Саме в Чехії виникла надзвичайно густа мережа міст. Характеризуючи розвиток чеських міст, встановіть їхній статус та особливості стосунків з королівською владою, простежте процес трансформації міст в окрему політичну силу. Дайте відповідь на запитання: чому чеські міста стали епіцентром гуситського руху?

Порівняно з Чехією, у Польщі роль міст була скромнішою. Для розуміння специфіки розвитку польських міст, необхідно охарактеризувати взаємини жителів міст і німецького патриціату, участь городян у політичних подіях, які відбувалися в країні. Необхідно мати на увазі, що польські міста, домігшись широкого самоуправління, потрапили в залежність від воєвод, не отримали повної автономії представництва у сеймі.

В XIV–XV ст. в польських містах розвивалось і вдосконалювалось ремесло. Виясніть, які саме види виробництва досягнули найбільшого розвитку, вкажіть основні центри ремісничого виробництва і торгівлі, прослідкуйте вплив османських вторгнень на зміну торгових маршрутів [17, с. 53–54].

В Угорщині через уповільненість соціально-економічних процесів міста країни були переважно продуктом «зовнішньої колонізації». Визначте особливості розвитку міст та їх стосунків з королівською владою; визначте специфіку міського управління та цехової організації виробництва, висвітліть участь міст у

політичному житті країни. Доцільно також звернути увагу на питання соціально-етнічних протиріч, які в окремих випадках призводили до великих виступів проти німецького патриціату. Поясніть, чому з середини XV ст. починається занепад угорських міст? [18, с. 154–157; 166–192].

Виникнення і розвиток міст Молдавської землі пов'язане з генезою раннього молдавського феодалізму. На цьому етапі щодо походження міста поділялися на два види: а) які виникли заново, головню моноетнічні, де переважало молдавське населення; б) котрі збереглися з золотоординського періоду, з поліетнічним складом населення. З'ясуйте характерні риси першого етапу містоутворення, врахувавши те, що міста тут формувалися давньоруським шляхом. Поясніть, чому така модель міста не мала завершення. Характеризуючи другий етап містоутворення в Молдавії, зауважте, що він представлений моделлю золотординського міста. Продемонструйте синкретизм міської культури та поясніть, чому ці міста занепадають наприкінці 60-х рр. XIV ст.

Основним змістом процесу містоутворення в Молдавській землі було формування міської мережі країни внаслідок глибинних соціально-економічних процесів. Для розкриття даного питання доцільно з'ясувати чисельність міської мережі, етнічний і соціальний склад, висвітлити розвиток ремесла і торгівлі, особливості організації управління, встановити їхній статус та визначити специфіку взаємовідносин із князівською владою [15; 26–27].

На територіях розселення полабсько-прибалтійських слов'ян не було соціально-економічного синтезу, характерного для країн Західної і Південно-Східної Європи. Необхідно враховувати, що виникнення міст відбувалися на місцевій основі. На їхньому формуванні позначилася нерівномірність економічного і політичного розвитку окремих племінних союзів і конкретно-історичні умови. Виявіть взаємозв'язок між зростанням продуктивних сил, відокремленням ремесла від сільського господарства, розвитком торгівлі і появою міст. Зауважте вплив орного землеробства і шляхів комунікацій на розвиток ремесла і торгівлі [28–30].

Значний інтерес викликає проблема формування етнічного образу міст. Розглядаючи цей аспект, зважте, що етнічний склад міського населення складніший, ніж етнічний склад навколишніх сільських поселень. На основі доступних писемних джерел з'ясуйте етнічний склад населення таких основних міст: Старграда, Мекленбурга, Бранібора, Воліна. Поясніть, які фактори вплинули на формування етнічного складу населення цих міст.

Насамкінець необхідно дати загальну оцінку ролі, яку відіграло середньовічне місто, визначити його історичний внесок у соціальний і економічний розвиток Балкан і Центрально-Східної Європи.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 5. МОНГОЛЬСЬКИЙ ЧИННИК В ІСТОРІЇ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

1. Причини та передумови «західного походу» монголів.
2. Монгольське вторгнення в Польщу, Чехію та Литву.
3. Похід під проводом Берке в Угорщину.
4. Вторгнення монголів на Балкани і формування сфери впливу Орди.
5. Золотоординське панування на теренах Валахії і Молдавії.

Тематика рефератів:

1. Джерела для вивчення монгольських завоювань в Центрально-Східній Європі і на Балканах
2. Озброєння, спорядження, тактика і стратегія монгольських військ під час західного походу.
3. «Татарське питання» на Констанцькому соборі (1414–1418 рр.).
4. Взаємини монгольських правителів з папським престолом.

5. Урбанізаційні процеси в Молдавському князівстві в період монгольського панування.
6. Литовсько-ординські війни XIII–XV ст.

Рекомендовані джерела та література

1. Анналы Бёртонского монастыря. *Матузова В. И. Английские средневековые источники IX-XIII вв.* М.: Наука, 1979. С. 177-188.
2. Анналы Тьюксберрийского монастыря. *Матузова В. И. Английские средневековые источники IX-XIII вв.* М.: Наука, 1979. С. 105-106.
3. Анналы Уэйверлейского монастыря. *Матузова В. И. Английские средневековые источники IX-XIII вв.* М.: Наука, 1979. С. 174-175.
4. «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. М.: МГУ, 1987. 260 с.
5. Вилани Дж. Новая хроника, или История Флоренции. М.: Высшая школа, 1997. 269 с.
6. Галицько-Волинський літопис. *Галицько-Волинський літопис. Львівський літопис. Острозький літописець.* Львів: Червона калина, 1994. С. 6-168.
7. Георгий Пахимер. История о Михаиле и Андронике Палеологах. Тринадцать книг. Том. I. Царствование Михаила Палеолога (1255-1282). СПб. 1862 [http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Pachimer_2/text3.phtml?id=12401]
8. Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны. *Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука.* М.: Гос-ое изд-во географ. лит-ры, 1957. С. 87-194.
9. Донесение о татарах, сообщенное в Лионе доминиканцем Андре 1245 г. *Матузова В. И. Английские средневековые источники IX-XIII вв.* С. 160-171.
10. Из сочинения Элькалькашанди. *Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящийся к истории Золотой Орды: в 2 т. Т. I. Извлечения из сочинений арабских.* – С. 395-416.
11. Известия венгерских миссионеров XIII-XIV вв. о татарах и восточной Европе. *Исторический архив.* Т. III. М.-Л., 1940. С. 84-90.
12. Извлечения из энциклопедии Эннувейри. *Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящийся к истории Золотой Орды: в 2 т.* СПб.; М., 1884. Т.

1. Извлечения из сочинений арабских. С. 128-171.
13. Иоанна де Плано Карпини, архиепископа Антиварийского, История монгалов, именуемых нами татарами. *Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука*. М.: Гос-ое изд-во географ. лит-ры, 1957. С. 23-86.
14. Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*, II, втор. изд. СПб., 1908. 938 стб. + 108 с.
15. История татар брата Ц де Бридиа. *Христианский мир и Великая Монгольская империя. Материалы францисканской миссии 1245 года*. СПб.: Евразия, 2002. С. 99-126.
16. Коновалова И. Г. Арабские источники XII-XIV вв. по истории Карпато-Днестровских земель. *Древнейшие государства на территории СССР Материалы и исследования. 1990 год*. М.: Наука, 1992. С. 5-115.
17. Краковские компилятивные анналы [электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Ann_Crac_compilat/frametext.htm
18. Летопись Рукиедина Бейбарса. *Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящийся к истории Золотой Орды: в 2 т. Т. I. Извлечения из сочинений арабских.* – С. 76-123.
19. Магистр Рогерий. Горестная песнь о разорении Венгерского королевства татарами. СПб.: Дмитрий Буланин, 2012. 304 с.
20. Матфей Парижский. Великая хроника // *Матузова В. И. Английские средневековые источники IX-XIII вв.* М.: Наука, 1979. С. 136-162.
21. Майоров А. В. Письмо римского папы Иннокентия IV золотоордынскому хану Сартаку (текст, перевод, комментарий). *Mongolica*. Т. 10. СПб., 2013. С. 74-82.
22. Майоров О. Лист Римського папи Інокентія IV золотоординському ханові Сартаку: текст, переклад, коментар. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2012. Вип. 6. С. 173-186.
23. Матфей Парижский. Великая хроника. *Матузова В. И. Английские средневековые источники IX-XIII вв.* С. 107-171.
24. Мацей Стрийковский. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Русі. Львів, 2011. 1074 с.
25. Меховские анналы [электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Ann_Mechoviens/text.phtml

26. Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. М.: АН СССР, 1936. 288 с.
27. Осіп'ян О. Нове джерело з історії монгольського походу на країни Центрально-Східної Європи (1236-1242 рр.). Україна в Центрально-Східній Європі: Зб. наук. пр. К.: Інститут історії України НАН України, 2004. Вип. 4. С. 331-347.
28. Послание доминиканского и францисканского монахов о татарах. 1242 г. Матузова В. И. Английские средневековые источники IX-XIII вв. М.: Наука, 1979. С. 158-159.
29. Послание Иордана, провинциального викария францисканцев в Польше. 10 апреля 1242 г. Матузова В. И. Английские средневековые источники IX-XIII вв. М.: Наука, 1979. С. 157-158.
30. Послание от Г., главы францисканцев (?) в Кельне, включающее послание от Иордана и от главы в Пинске (?) о татарах. 1242 г. Матузова В. И. Английские средневековые источники IX-XIII вв. М.: Наука, 1979. С. 159-160.
31. Рашид ад-Дин. Летопись царевичей Кыпчакской степи. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. В 3-х т. Т. III. М.-Л.: АН СССР, 1960. С. 44-46.
32. Полное собрание русских летописей: В 43 т. М.: Языки русской культуры, 2000. Т. XV: Рогожский летописец. Тверской сборник. 432 с.
33. Фома Сплитский. История архиепископов Салоны и Сплита. М.: Прогресс, 1997. 364 с.
34. Бабенко Р. В. Борьба народів з монгольською агресією в Східну Європу у 1229-1236 рр. Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Вип. 49. К., 2002. С. 198-204.
35. Бырня П. П., Рябой Т. Ф. Два клада из Старого Орхья. Кишинёв: Высшая антропологическая школа, 2000. 100 с.
36. Вашари И. Военно-политические контакты с Византией и балканскими странами. История татар с древнейших времен. В 7 томах. Т. 3. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в. Казань: Институт истории АН РТ, 2009. С. 508-518.
37. Вернадский Г. В. История России: монголы и Русь. М.: АГРАФ, 1997. 480 с.
38. Волощук М. Вплив Золотої Орди на еволюцію русько-угорських

- військово-політичних взаємин останньої чверті XIII ст. Вісник Київського національного лінгвістичного університету: Серія «Історія, економіка, філософія». К., 2007. Вип.13. С. 23-30.
39. Головка О. Південна Русь і Польща під час західного походу монголів до Центрально-Східної Європи (1239–1241 рр.). Хазарський альманах. М.: Индрик, 2019. Т. 16. С. 63-88.
40. Головка О. Рейд туменів Джебе і Субедея до Східної Європи в 1222-1223 рр. в процесі творення Монгольської імперії і Рах Mongolica. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні праці. Том 25. На пошану професора І. С. Винокура. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 158-177.
41. Івануц М. Зародження та розвиток тактики облогового бою у монголо-татар. Сіверщина в історії України. 2013. Вип. 6. С. 142-147.
42. Козак С. Францисканська місія Іоана де Плано Карпіні 1245 року: супутники папського легата з Богемії та їхній стосунок до Русі. Інтермарум: історія, політика, культура. 2021. № 9. С. 9-24.
43. Козак С. Як обернути програний похід на перемогу? Чеська політика Данила Романовича крізь призму ординської загрози та взаємозв'язків з Римом. Записки Львівського медієвістичного клубу. 2019. № 4. С. 11-24.
44. Левченко М. Л. Очерки по истории русско-византийских отношений. М.: АН СССР, 1956. 553 с.
45. Ліхтей І. Протиція чеського короля Вацлава I монголо-татарській загрози у 1241 році. Стародавнє Причорномор'я. Вип. XIII. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2021. С. 237-243.
46. Мартынюк А. В. Западный поход монголов 1236-1242 гг. Опыт визуальной реконструкции. От Онона к Темзе. Чингисиды и их западные соседи. М.: Издательство Марджани, 2013. С. 166-177.
47. Масан О. «Примара Поділля»: українські горизонти зовнішньої політики Німецького ордену в Пруссії у другій половині XIV – на початку XVI ст. Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. IX Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 28-29 жовт. 2005 р. Львів: ЛНБ ім. В. Стефаника, 2005. С. 402-409.
48. Моця О. П. Синьоводська битва та її наслідки

- в контексті історії середньовічної Європи. Український історичний журнал. 2012. № 2. С. 4-10.
49. Омаров С. М. Великий монгольський курултай 1235 року в контексті політичного становлення рах mongolica. Хазарський альманах. Т. 13. М., 2015. С. 180-192.
50. Параска П. Ф. Внешнеполитические условия образования Молдавского феодального государства. Кишинев: Штиинца, 1981. 193 с.
51. Паславський І. Інформація про татар руського архієпископа Петра, учасника I Ліонського собору (1245). Княжа доба: історія і культура. 2011. № 4. С. 216-231.
52. Пилипчук Я. В. Бачман та чингізиди: початок великого західного походу. Сходознавство. 2007. № 39-40. С. 116-134.
53. Пилипчук Я. В. Битва на Ворскле: распространенные заблуждения (историографический и военно-исторический аспекты). Parabellum Novum. № 3 (36). 2015. С. 58-74.
54. Руссев Н. Д. Молдавия в «темные века»: материалы к осмыслению культурно-исторических процессов. Stratum plus. Археология и культурная антропология. Неславянское в славянском мире. 1999. № 5. С. 379-407.
55. Саундерс Дж. Монгольские завоевания. М.: Прогресс Традиция, 2009. 312 с.
56. Спинея В. Господство Золотой Орды в Валахии и Молдавии. Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. С. 403-426.
57. Травкин С. Н. Некоторые вопросы нумизматики и истории Старого Орхоя (золотоордынский период). Stratum plus. Археология и культурная антропология. 2000. № 6. С. 184-195.
58. Черкас Б. Західні володіння улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста. (XIII–XIV ст.). К.: Ін-т історії України, 2014. С. 45-112.
59. Черкас Б. Токтамиш – Вітовт. З історії політичного союзу кінця XIV ст. Ukraina Lithuanika: студії з історії Великого князівства Литовського. Т. III. К., 2015. С. 31-43.
60. Черкас Б. В. Поход Токтамышя на Великое Княжество Литовское. Военное дело Золотой Орды: проблемы

и перспективы изучения: Материалы круглого стола, проведенного в рамках Международного Золотоордынского форума, Казань, 29–30 марта 2011 г. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. С. 167-169.

61. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. К.: Наукова думка, 1987. 183 с.

62. Шишка Е. А. Визуальный образ монголов в битве при Легнице в изобразительных памятниках XIV-XV вв. Вопросы музеологии. 2021. Т. 12. Вып. 2. С. 222-237.

63. Шушарин В. П. Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в XII-XIII вв. М.: РАН, 1998. 264 с.

64. Baronas D. The Lithuanians and the Tatars. Confrontation from a safe distance and vested interests in the common ground. The Routledge Handbook of the Mongols and Central-Eastern Europe: Political, Economic, and Cultural Relations / A. Maiorov; R. Hautala. London – New York: Routledge, 2021. P. 311-320.

65. Cârciuamaru R. The Romanian extra-Carpathian area after the moment of the great Mongol invasion of 1241-1242. The premises of the politico-territorial unification. Annales d'Université «Valahia» Târgoviște. Section d'Archéologie et d'Histoire. 2010. № 2. Issue 12. P. 67-71.

66. Chambers J. The devil's horsemen: the Mongol invasion of Europe. London: Cassell, 1988. 214 p.

67. Cheshire H. T. The Great Tartar Invasion of Europe. The Slavonic Review. 1926. Vol. 5, No. 13. P. 89-105.

68. Curta F. Eastern Europe in the Middle Ages (500-1300). Leiden: Brill Academic Publishers, 2019. P. 699-717.

69. Dickson G. The flagellants of 1260 and the crusades. Journal of Medieval History. 1989. Vol. 15, Iss. 3. P. 227-267.

70. Font M. The Crises of Medieval Society: The Mongol Invasion in Eastern and Central Europe. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. Вип. 20. С. 691-698.

71. Gál J. The Changes of Office of Ban of Slavonia after the Mongol Invasion in Hungary (1242-1267). Secular Power and Sacral Authority in Medieval East-Central Europe.

Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018. P. 37-48.

72. Gulevych V. Expansion of the Grand Duchy of Lithuania in the middle and the second half of the fourteenth century and its relations with the Horde. The Routledge Handbook of the Mongols and Central-Eastern Europe: Political, Economic, and Cultural Relations / A. Maiorov; R. Hautala. London-New York: Routledge, 2021. P. 340-367.

73. Gulevych V. The Grand Duchy of Lithuania, the Kingdom of Poland, and the Tatar world in the fifteenth century. The Routledge Handbook of the Mongols and Central-Eastern Europe: Political, Economic, and Cultural Relations / A. Maiorov; R. Hautala. London-New York: Routledge, 2021. P. 368-388.

74. Guzman G. European clerical envoys to the Mongols: Reports of Western merchants in Eastern Europe and Central Asia, 1231–1255. Journal of Medieval History. 1996. Vol. 22, Iss. 1. P. 53-67.

75. Hautala R. The Mongols in Eastern Europe. The Routledge handbook of East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 500-1300 / Ed. by Florin Curta. London-New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2002. P. 547-560.

76. Hautala R. The Polish-Mongol conflict over succession of the Halych and Volhynian Principality in the middle of the fourteenth century. The Routledge Handbook of the Mongols and Central-Eastern Europe: Political, Economic, and Cultural Relations / A. Maiorov; R. Hautala. London-New York: Routledge, 2021. P. 175-188.

77. Holeščák M. Mongol attack on the Upper Hungary in 1285. The Routledge Handbook of the Mongols and Central-Eastern Europe: Political, Economic, and Cultural Relations / A. Maiorov; R. Hautala. London-New York: Routledge, 2021. P. 137-160.

78. Ilkić M., Filipčić D. The Numismatic Evidence of the Mongol Invasion in the wider Split Region in March, 1242. Archaeologia Adriatica. 2021. Vol. 15. No. 1. P. 559-569.

79. Jackson P. The Mongols and the West: 1221-1410. London-New York: Routledge, 2005. 449 p.

80. Konieczny P. The unstoppable Horde: The Mongol conquest of Hungary. Medieval Warfare. 2011. Vol. 1, No. 1. P. 39-43.

81. Lantzeff G. V. Russian Eastward Expansion before the Mongol Invasion. American Slavic and East

- European Review. 1947. Vol. 6, No. 3/4. P. 1-10.
- 82.Laszlovszky J., Pow S., Romhányi B. F., Ferenczi L., Pinke Z. Contextualizing the Mongol Invasion of Hungary in 1241-42: short- and Long-Term Perspectives. The Hungarian Historical Review. 2018. Vol. 7, No. 3. P. 419-450.
- 83.Maiorov A. The Mongol Conquest of Rus'. The Mongol World. London-New York: Routledge, 2022. P. 164-182.
- 84.May Th. Conquest of the Dasht-i Qipchaq. The Mongol World. London-New York: Routledge, 2022. P. 150-163.
- 85.Pow S. Mongol inroads into Hungary in the thirteenth century. Investigating some unexplored avenues. The Routledge Handbook of the Mongols and Central-Eastern Europe: Political, Economic, and Cultural Relations / A. Maiorov; R. Hautala. London-New York: Routledge, 2021. P. 98-118.
- 86.Pow S. The Mongol Invasions of Europe. The Mongol World. London-New York: Routledge, 2022. P. 183-195.
- 87.Sălăgean T. The Mongol Invasion of 1241-1242 in Transylvania. Transylvanian Review. 2011. № 3, Vol. 20. P. 499-510.
- 88.Sardelić M. The Mongols and Europe in the First Half of the 13th Century: Prophecies and Apocalyptic Scenarios. Prophecy, Divination, Apocalypse: 33rd Annual Medieval and Renaissance Forum / Aniesha R. Andrews (ur.). Plymouth, New Hampshire, USA, April 20-21, 2012. MA: PHI Press, 2013. P. 100-112.
- 89.Saunders J. J. The History of the Mongol Conquests. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2001. P. 73-90.
- 90.Schmieder F. The «Mongol Experience» of East Central Europe in Image and Political Reality during the Later Middle Ages. Rulership in Medieval East Central Europe. Power, Ritual and Legitimacy in Bohemia, Hungary and Poland. Leiden: Brill, 2022. P. 340-355.
- 91.Sinor D. The Mongols in the west. Journal of Asian History. 1999. Vol. 33, No. 1. P. 1-44.
- 92.Somer T. The Bohemian kingdom and the Mongol «invasion» of 1241. The Routledge Handbook of the Mongols and Central-Eastern Europe: Political, Economic, and Cultural Relations / A. Maiorov; R. Hautala. London-New York: Routledge, 2021. P. 119-133.
- 93.Sophoulis P. The Mongol Invasion of Croatia and Serbia in 1242. Fragmenta Hellenoslavica. 2015. Vol. 2. P. 251-277.

- 94.Świętosławski W. The Mongol invasions of Poland in the thirteenth century. The current state of knowledge and perspectives for future research. The Routledge Handbook of the Mongols and Central-Eastern Europe: Political, Economic, and Cultural Relations / A. Maiorov; R. Hautala. London-New York: Routledge, 2021. P. 82-97.
- 95.Tatár S. Roads Used by the Mongols Into Hungary, 1241-1242. Proceedings of the 10th International Congress of Mongolists. Volume 1. Prehistoric and Historic Periods of Mongolia's Relations with Various Civilizations. Ulaan Baatar, 2012. P. 334-342.
- 96.Uzelac A. A century of the tatars 'hegemony'. The Golden Horde and Bulgarian lands (1241-1341). The Routledge Handbook of the Mongols and Central-Eastern Europe: Political, Economic, and Cultural Relations / A. Maiorov; R. Hautala. London-New York: Routledge, 2021. P. 212-232.
- 97.Vercamer G. The Mongol Invasion in the Year 1241 – reactions among European Rulers and Consequences for East Central European Principalities. Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung. 2021. № 2. P. 227-262.
- 98.Wainwright E. H. The Mongol invasions of Europe. Kleio. 1971. Vol. 3, Iss. 2. P. 25-33.
- 99.Welsh W. E. The Battle of Legnica. Medieval Warfare. 2016. Vol. 5, No. 6. P. 26-34.

Методичні вказівки

У 30-х рр. XIII ст. завоювання монголів набули вражаючих масштабів та вийшли далеко за рамки азійського регіону, а Монгольська імперія (Еке Монгол улус) досягла піку могутності. Великий західний похід 1235-1242-х рр., нова китайська і корейська кампанії 1236 р. перетворили державу чингізидів на найпотужнішу країну Євразійського континенту. Мета даного семінарського заняття – вивчення причин та передумов, процесу завоювання монголами країн Центрально-Східної та Південно-Східної Європи та відносин з ними.

Характеризуючи політичну ситуацію в країнах Західної і Центральної Європи напередодні нашествия Батия (Саїн-хана), потрібно зауважити, що вони були роздроблені на королівства

та герцогства, а Священна Римська імперія німецької нації була досить складним політичним організмом, що складався із безлічі дрібних королівств, герцогств, курфюрств. Крім того, напередодні монгольської навали Західна і Центральна Європа була розділена на два ворожі табори: гвельфів, прихильників римського папи Григорія IX, і гібелінів, прихильників німецького імператора Фрідріха II Гогенштауфена. На час вторгнення монголів багатівіковий конфлікт між папською тіарою та імператорською короною досягнув апогею, і кожен з них (Григорій IX і Фрідріх II) прагнув стати господарем Європи.

Серед причин монгольського вторгнення в Центрально-Східну Європу, варто виділити такі: по-перше, беззастережне виконання заповіту Чингіс-хана (справжнє ім'я Темуджин) про похіді завоювання «вечірніх країн» (Європи) до «останнього моря» (вірогідно, Атлантичного океану); по-друге, найважливішою метою Батия/Бату було знищення угорського короля Бели IV і його королівства, що не лише надав притулок для половецького хана Котяна, а й віроломно вбив монгольських послів, як шпигунів; по-третє, степові райони Угорщини чудово годилися для кочовищ і могли стати базою і плацдармом для наступу в країни Західної Європи монгольських військ.

Перш ніж розпочати аналіз бойових дій підрозділів монгольського війська в країнах Центрально-Східної Європи, визначте командний склад, кількість експедиційних корпусів та визначте маршрути їхнього просування в регіоні.

Першою з центральноєвропейських держав, яка опинилася під ударом монгольських загонів, була Польща. Висвітлюючи процес монгольської інвазії на польські території, необхідно визначити чим був зумовлений такий маневр Бату. Далі треба з'ясувати імена монгольських полководців, які командували монгольськими туменами, встановити напрями походу і з'ясувати хронологію бойових дій. Головну увагу належить приділити ключовій події – битві під Легницею (9 квітня 1241 р.). Дайте відповідь на запитання – що спричинило поразку військ європейської коаліції?

Після падіння Києва під загрозою монгольського вторгнення опинилися чеські землі. Богемський правитель Вацлав I вжив

заходів з підготовки оборони свого королівства. Використовуючи дані Матвія Паризького [20] встановіть, з ким саме з німецьких князів вів переговори чеський монарх з приводу організації відсічі номадам. Зауважте, що інформація про можливе вторгнення кочовиків досягнула також західноєвропейських дворів, тому доцільно в'яснити хто з монархів мав намір долучитися до антиординської коаліції. Вацлав I не брав участі у битві під Легницею, хоча перебував зі своїм військом неподалік від бойовища. Визначте, як змінилася стратегія чеського короля після поразки об'єднаного війська європейських правителів під Легницею? Далі доцільно з'ясувати перебіг подій, пов'язаних з обороною чеських земель у квітні 1241 р. Сучасників вразив той факт, що в Моравії ніхто не чинив опір монголо-татарам, з'ясуйте, як пояснюють ці події сучасні дослідники? [45, с. 241-242]

Припинення бойових дій і повернення Батия в приволзькі степи після перемоги в Польщі і Угорщині було абсолютно несподіваним для переляканого західноєвропейського світу. Це багато в чому спричинилося до появи в історіографії найрізноманітніших версій, з яких варто розглянути припущення Г. В. Вернадського, який вважав, що причина цього кроку була суто політичною [37, с. 65], Г. Шушарін [63] схилився до того, що військова кампанія Бату у Східну і Центральну Європу була лише своєрідною розвідкою, пов'язаною із загальною бойовою стратегією. Привертає увагу позиція англійського історика Дж. Саундерса, який наводить три причини відходу військ царевича Бату з Європи: віддаленість монголів від тилу, конфлікт командирів монгольських загонів Гуюка і Бурі з Батием, претензії Гуюка на обрання великим ханом (який став спадкоємцем після смерті Угедея) [55, с. 99].

Для висвітлення питання про участь західноєвропейських рицарів у боротьбі з монголами, студентам варто ознайомитись зі змістом «Анналів Тьюксберійського монастиря» [2, с. 106] та свідченнями Дж. Вілані, викладені ним у «Новій хроніці, або історії Флоренції» [5, с. 150]).

Другий похід монголів проти Польщі відбувся через двадцять років (1257 р.). Окресліть території, що опинилися під ударом кочівників і встановіть мету цього походу, розкрийте зв'язок між військово-політичною діяльністю князя Данила Романовича

та польським походом монгольського війська. З'ясуйте, з якою метою використовувались руські війська у бойових діях на території Малопольщі.

Упродовж 20-30-х рр. XIV ст. хан Узбек дотримувався доволі пасивної позиції стосовно Польщі, обмежуючись стягненням щорічної данини. Однак на початку 1341 р. монгольські війська знову вторглися у польські володіння. Для того, щоб зрозуміти причину цього походу, потрібно звернути увагу на події, які відбулися перед цим у самій Польщі – намагання короля Казимира III підпорядкувати Галицько-Волинське князівство, яке перебувало у васальній залежності від Золотої орди. Розглядаючи дане питання доцільно описати заходи Казимира III, спрямовані на формування антитатарської коаліції.

Вивчення питання про вторгнення монголо-татар у Литву (1258-1259 рр.), потрібно звернутися до подій, які мали місце впродовж 1256-1257 рр., коли литовці здійснили напад на Смоленське князівство і суміжні землі. Території, які зазнали нападу, були данниками татар, а деякі взагалі входили до складу Улусу Джучи. Отже, напади литовців на Київську і Чернігово-Сіверську землі, а з 50-х рр. XIII ст. ще й напади Галицько-Волинського князівства на болохівців, були фактично вторгненням до Улусу Джучи. Тому стає зрозумілою причина монгольського вторгнення в литовські володіння. Необхідно з'ясувати, за яких обставин у монгольському поході взяли участь вихідці з Галицько-Волинського князівства на чолі з Васильком Романовичем. На основі тексту «Галицько-Волинського Літопису» [6, с. 103-104] визначте територію, що опинилася під ударом русичів і татар, а також наслідки цієї акції.

Висвітлюючи перебіг подій «литовського» походу ординців, зверніть увагу на те, що ця військова операція перетворилася на звичайне пограбування територій та знищення людських ресурсів. При цьому завдати якоїсь суттєвої поразки литовським військам і домогтися масового знищення еліти не вдалося. Загалом «литовська» проблема залишилася не розв'язаною.

У 1275 р. хан Менгу-Тимур організував широкомасштабний наступ на Велике князівство Литовське. Спираючись на свідчення

«Галицько-Волинського літопису» [6, с. 119-123] з'ясуйте, яку роль у цьому відіграв князь Лев Данилович, а також вкажіть, хто з руських князів виступив на боці татар, виконуючи союзницькі зобов'язання, окресліть маршрут, яким рухалися війська, і опишіть перебіг подальших бойових дій.

Головна подія литовсько-ординського протистояння – битва на Синіх Водах (1362 р.). Використовуючи свідчення Мацея Стрийковського, встановіть чисельність військ обох сторін, специфіку тактики та наслідки битви [24, с. 480-481].

Для характеристики подальшого розвитку литовсько-ординських взаємин, доцільно висвітлити перебіг подій, пов'язаних із боротьбою литовських князів Коріатовичів проти татар за Поділля (походи Юрія (1374 р.) та Олександра (1378 р.)). Успіхи литовців у захопленні нових територій, які належали татарам, пояснюється тим, що в самій Орді розпочалася міжусобна боротьба, відома під назвою «Велика зам'ятня» (1359-1380 рр.) [58, с. 181-202]. Велике князівство Литовське, наступаючи на Золоту Орду, захоплювало чітко окреслені території-улуси, які фактично вже не контролювалися ординцями.

Завдяки політиці Ольгерда осадження на новоприєднаних землях своїх синів і племінників на правах удільних князів, а також союзу з еміром Мамаєм, Литовській державі вдалося постати перед новими підданими легітимною владою. Це, а також боротьба Мамаєва за Сарай, що забезпечувала східні кордони ВКЛ від вторгнень, сприяли швидкій інкорпорації Поділля, Київщини і Чернігівщини до Литовської держави.

Черговий литовсько-ординський конфлікт спалахнув у 1380 р., коли хан Тохтамыш вирушив походом у литовські володіння. При розгляді цієї події потрібно враховувати, що локальність території бойових дій свідчить про те, що ординське військо не було багаточисельним і не мало у своєму розпорядженні облогової техніки, тому про захоплення Києва не йшлося. Швидше всього, як вважає український історик Б. Черкас, мало місце елементарне бажання здобичі, розвідка боєм, а також констатація для сусідів утвердження в Золотій Орді вертикалі влади [60, с. 169].

В подальшому литовці і татари виступають як союзники.

Так, під час конфлікту Тохтамиша з Тимуром-Кутлуком (1397 р.), після поразки Тохтамиш відступив на територію Великого князівства Литовського. Причому хан не просто прийшов до Києва, він фактично сховався у місті від ворогів [58, с. 227]. Наступним кроком союзників став похід у степ 1397–1398 рр. Для розкриття змісту цієї виправи доцільно з'ясувати стратегічні цілі спільників [58, с. 230].

Під час перебування Тохтамиша у ВКЛ сталася інша важлива подія – видача ханом ярлика Вітовту. Важливість цього документа в тому, що ним Тохтамиш, як останній легальний правитель всього Улусу Джучи, юридично поступався землями на захід від Дніпра і Ворскли на користь ВКЛ, тобто документально підтвердив вже існуючий стан речей. Загалом спільні дії Тохтамиша і Вітовта можна розцінювати як союзні виправи ВКЛ і Золотої Орди проти антиурядових заколотників в державі Джучидів [58, с. 231].

Разом із Тохтамишем Вітовт взяв участь у наступі на Золоту Орду (1399 р.). Доцільно звернути увагу на кількісний і етнічний склад об'єднаного війська та його озброєння [47, с. 402-403; 61, с. 149].

12 серпня відбулася битва на р. Ворскла, яку історики вважають однією з найбільших в історії Східної Європи XIV ст. Висвітлюючи цю подію, варто звернути увагу на те, що напередодні битви відбулися переговори Вітовта і Тимура-Кутлука: слід з'ясувати, які вимоги висунув литовський князь перед очільником татарського війська, чому вони завершилися безрезультатно [59, с. 39-40]. Характеризуючи перебіг самої битви, проаналізуйте тактику воюючих сторін та визначте її наслідки для Великого князівства Литовського [59, с. 40-42; 53, с. 58-74].

Для з'ясування причин походу монголів проти Угорщини визначте, яку роль у цьому відіграв «кипчацький» фактор. Доречно також звернути увагу на те, що монголи вбачали для себе загрозу в особі Данила Романовича, який намагався створити антимонгольську коаліцію за участю угорців, поляків та руських князів [6, с. 101-103]. Описуючи дії монгольських загонів на території Угорського королівства, з'ясуйте їхній кількісний склад та маршрут просування у глиб території країни. Кульмінаційною подією угорського походу монголів

стала битва на р. Шайо (11 квітня 1241 р.). При описі даної битви зверніть увагу на чисельне співвідношення військ обох сторін, специфіку їхньої тактики і стратегії. Дайте відповідь на запитання – чим можна пояснити успіх монгольських військ у Польщі та Угорщині?

Розглядаючи питання про вторгнення монголо-татар в Угорщину, потрібно враховувати, що певний час Угорщина залишалась осторонь польсько-монгольського протистояння. Охарактеризуйте взаємовідносин хана Берке і угорського короля Бели IV, з'ясуйте позицію угорського монарха з приводу вимоги хана укласти з ним військовий союз для нападу на Малу Польщу, а також позицію римських понтифіків Александра IV і Урбана IV з цього питання. Для визначення характеру монгольсько-угорських взаємин доцільно звернутися до характеристики монгольських посольств до правителів Угорщини (1263 і 1270 рр.).

2 лютого 1285 р. монголи вторглися на територію Угорського королівства. З'ясуйте кількісний склад, маршрути пересування та мету цієї військової акції, охарактеризуйте особливості антимонгольського спротиву, організованого місцевим населенням.

Висвітлюючи четверте питання, на основі аргументів, які наводить М. Левченко, [44, с. 514], з'ясуйте причини вторгнення монголо-татар на Балкани. Ґрунтуючись на наявних археологічних і писемних джерелах окресліть територію Балканського півострова, котра зазнала нашествия монголів, з'ясуйте причину цієї події. Використовуючи свідчення Іоанна де Плано Карпіні та Гійома де Рубрука, з'ясуйте ступінь залежності Болгарії від Джучидів.

Роль улусу Бату як головного політичного фактора в Південно-Східній Європі стала очевидною в 50-х рр. XIII ст. З'ясуйте характер взаємовідносин між Латинською імперією і Джучидами. Варто також приділити увагу дипломатичним зусиллям імператора відновленої Візантії Михаїла VIII Палеолога заручитися підтримкою Чингізидів. Ключовою подією візантійсько-монгольських взаємин варто вважати угоду між Михаїлом VIII і темником Ногаєм, скріплену династичним шлюбом, про що залишив докладний опис Георгій Пахімер [7, с. 165].

Висвітлюючи перебіг подій, пов'язаних із боротьбою за болгарський трон (1277-1280 рр.), необхідно враховувати, що Ногай і його татари брали у ньому активну участь. Їхні зусилля виявились вирішальними в утвердженні на болгарському троні Георгія Тертера. Характеризуючи взаємини Ногая і Георгія Тертера, зверніть увагу на те, що незважаючи на всі намагання болгарського царя проводити самостійну політику, він значною мірою залежав від Ногая. Підтвердження цього – те, що у 1285 р. Тертер був змушений відправити свого сина Святослава як заручника до двору правителя західної частини Ак-Орди, а свою доньку видати заміж за Чеке, старшого сина Ногая.

Після втечі Георгія Тертера в 1292 р., новим правителем став Смілець (1292-1298), який був слухняною маріонеткою в руках Ногая. У 1280-х рр. вплив Ногая і його старшого сина Чеке в районі Нижнього Дунаю почав швидко зростати. В останні десятиліття XIII ст. Ногай створив нове ханство, яке, як вважають сучасні науковці, можна назвати ханством Ногаїдів. Визначте, які факти, на думку сучасних дослідників [36, с. 512-513; 56, с. 414], свідчать про виникнення незалежного улусу з центром в м. Сакчі.

Після смерті Ногая влада перейшла до його старшого сина Чеке. Висвітлюючи військово-політичну діяльність Чеке, охарактеризуйте його взаємини з Теодором Светославом, претендентом на болгарський трон після смерті Смілеця (1298 р.). З'ясуйте, за яких обставин Теодор Светослав позбувся сина Ногая.

Наприкінці XIII ст. монгольський чинник стає визначальним у міждержавній боротьбі за домінування на Балканах. Доцільно звернути увагу на роль монголо-татар у серії військово-політичних конфліктів: бранічевській битві (1283/84 рр.), яка стала кульмінаційним моментом боротьби між правителями міста Бранічево – братів Дормана і Куделіна з правителем Сербії Стефаном Драгутіном; боротьбі за Відін (напівнезалежне болгарське князівство під політичним контролем татар) між болгарським царем Михаїлом Шишманом і сербським правителем Стефаном Мілутіним (1290-1300 рр.); велебужській битві 1330 р. між болгарами і сербами; участь татар у поході Михаїла Шишмана на Тирново (1323 р.); болгаро-візантійських війнах 1328-1333 рр.

Характеризуючи візантійсько-ординські стосунки першої половини XIV ст., варто з'ясувати заходи, вжиті імператором Андроніком III для підтримки дружніх взаємин із кочовиками, причини, які зумовили татарські вторгнення у візантійські володіння (Фракію) 1337 р., визначити мету візантійського посольства на чолі з Деметріосом Кідонісом до Узбек-хана.

Висвітлюючи процес монгольського завоювання теренів Валахії і Молдавії армією Кадана, визначте маршрут, яким рухались ординці, охарактеризуйте перші зіткнення між монголами і населенням Родни, хід бойових дій у центральній Трансільванії. В подальшому монгольське військо розділилося на два угруповання (крила). На основі свідчень перського літописця Рашид ад-Діна [31, с. 44-45] опишіть розорення долини р. Бистриця і півдня Молдавії (т. зв. країни куманського єпископа). Вивчаючи хід монгольської інвазії, потрібно з'ясувати: чому монголи не завоювали Трансільванію, заволоділи територіями понтійсько-каспійських рівнин, які належали куманам, які обставини змусили їх просунутись у напрямі північних частин Молдавії і Валахії. Варто звернути увагу на те, що заселення кочівниками Буджака змусило місцеве населення мігрувати на північні і західні території, краще захищені від татарських набігів. Ці території залишилися за межами володінь Золотої Орди, однак не уникнули статусу її данників.

Існує кілька зразків синхронних писемених свідчень, котрі вказують на встановлення монгольського панування в Нижньому Подунав'ї впродовж перших десятиліть після великої інвазії. На підставі даних Гійома де Рубрука [8, с. 89], ан-Нувайрі [12, с. 149, прим. 1], Елькальканді [10, с. 404, прим. 4] окресліть межі території, підвладної татарам, і з'ясуйте статус цього регіону.

На основі свідчень єгипетських учених-енциклопедистів Рукієддіна Бейбарса [18, с. 116-117] і ан-Нувайрі [12, с. 159], а також досліджень сучасних істориків [16, с. 73-75; 50, с. 63-64] окресліть територію, визначте причини, характер і наслідки походів монгольських воєначальників Тунгуза і Таза в «країну валахів русинів». Доречною буде також характеристика взаємин очільників «Північної Валахії» з кочовиками, визначення кола їхніх зобов'язань перед ординцями [54, с. 381].

Варто також звернути увагу на те, що монгольські війська не раз використовували терени Молдавії як транзитну територію під час численних кампаній проти сусідніх регіонів. Найзначнішими акціями, які треба охарактеризувати, були виправи, організовані Ногаєм, зокрема його активні втручання в династичні і міждержавні міжусобиці на Балканах. Очевидно, що територія південної частини Молдавії (Тула-Буга, ймовірно, спрямував свої війська до Верецького перевалу, водночас Ногай мав намір перетнути Ойтузький перевал для нападу на Брашов [14, стб. 890]) використовувалась як плацдарм для чергового вторгнення ординців в країни Центрально-Східної Європи у 1285 р.

«Країна волохів і русичів», яка існувала вже в другій половині XIII ст. у Східному Прикарпатті, була етнополітичним утворенням, генетично пов'язаним з середньовічною Молдавською державою. Виникнення на Нижньому Дунаї великого політичного центру під владою Ногая сприяло формуванню в краї розвиненої в культурно-історичному плані і значною мірою відособленої провінції Золотої Орди. Попри зміну внутрішньополітичної ситуації в Улусі Джучі, регіон зберігав свої характерні риси і в XIV ст. Кочові степи тут взаємодіяли з містами і районами осілого життя, об'єднуючи в складний конгломерат традиції Європи і Азії.

Надзвичайно корисною для теренів Молдавії виявилася практика відновлення міст татарською владою. Необхідно охарактеризувати заходи, вжиті новою адміністрацією для розвитку певних територіальних об'єднань. Насамперед йдеться про заснування міст Старий Орхей і Костешти. Для визначення рівня розвитку продуктивних сил у цих містах варто звернутися до аналізу археологічного матеріалу, оскільки в писемних джерелах свідчень про існування вищезгаданих міських центрів не збереглося. Вивчення розвитку цих міст важливе з огляду на те, що вони були діючими ремісничими центрами, де здійснювалась обробка металів і виробництво різних зразків кераміки [35]. Саме в Старому Орхеї було знайдено найдавніший для Європи XIV ст. скарб сільськогосподарських знарядь. Цілком імовірно, що в Орхеї карбувалися власні монети. Легенда арабською мовою уточнювала, що вони були випущені в Шехр ал-Джедід, або Янгі-Шехрі (назва арабською), тобто в Новому місті. Без сумніву, це було

урбаністичне поселення, де карбувалися монети [56, с. 418; 57; 64]. Міські центри перебували у тісному торговому взаємозв'язку з східними регіонами Золотої Орди, що зумовило надходження різноманітних предметів кераміки та металооброби.

Підсумовуючи вивчення даної теми, варто звернути увагу на те, що завоювання Монгольської імперії у Центрально-Східній Європі в 20–40-х рр. XIII ст., нічим не нагадували колишнє переселення народів у великому степу. Тут ідеться про чітко сплановані зовнішньополітичні і військові акції. Вторгнення здійснювалися за наперед розробленим планом під чітким командуванням. Уперше в історично відомому нам проміжку часу кочовики за короткий час захоплюють і руйнують десятки укріплених міст і фортець. При цьому завойовники не кидають понижені території напризволяще, а закладають на них управлінську основу нової монгольської влади, вибудовуючи нову систему взаємин із завойованими країнами.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 6. ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯНА ГУСА І ГУСИТСЬКІ ВІЙНИ В ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ

1. Викнення і поширення антиклерикальних ідей в Празькому університеті у другій половині XIV ст.
2. Просвітницька і богословська діяльність Яна Гуса.
3. Початок селянської війни в Чехії: таборити і чашники.
4. Хрестові походи проти гуситів: організація, бойові дії і причини поразок.
5. Політична боротьба в 1437-1471 рр.

Тематика рефератів:

1. Джерела для вивчення гуситського руху.
2. Чесько-німецькі протиріччя напередодні гуситських війн.
3. Вплив ідей Джона Уікліфа на формування поглядів Яна Гуса.
4. Військове мистецтво гуситів.
5. Війни гуситів за межами Чехії.

Рекомендовані джерела та література

1. Берлинские Анналы [написано Вильгельмом Майером (из Шпейера), профессором города Геттинген] [электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Ann_Berolin/text.phtml?id=10423
2. Блудные статьи, которые стали известны от некоторых священников-таборитов. Антология чешской и словацкой философии. М.: Мысль, 1982. С. 73-81.
3. Військовий статут Жижки. Хрестоматія з історії південних і західних слов'ян. Давня доба, Середньовіччя. К.: Либідь, 2011. С. 314-315.
4. Гус Ян. «О чем угодно» в Пражском университете. Похвальное слово в честь «свободных искусств». Документы по истории университетов Европы XII – XV вв. Воронеж, 1973. С. 124-129.
5. Из 45 тезисов Джона Уиклифа, осужденных в собрании Пражского университета 28 мая 1403 г. Руколь Б. М. Гуситское движение: методические указания для студентов II курса исторических факультетов государственных университетов. М.: МГУ, 1964. С. 41-44.
6. Из обвинительных актов Констанцского собора против Иеронима. Руколь Б. М. Гуситское движение: методические указания для студентов 2 курса исторических факультетов государственных университетов. М., 1964. С. 51-53.
7. Из официального ответа Яна Гуса против нареканий на него со стороны пражских немцев в том, будто они были изгнаны из Праги Яном Гусом в 1409 г. Руколь Б. М. Гуситское движение. методические указания для студентов 2 курса исторических факультетов государственных университетов. М., 1964. С. 49-50.
8. Из статутів Пражского университета (вторая половина XIV в.). Документы по истории университетов Европы XII – XV вв. Воронеж, 1973. – С. 80-87.
9. Из хроники Пражского университета. Хрестоматія по истории средних веков. В 2-х т. Т. II: X-XV века / Под ред. С. Д. Сказкина. М.: Соцэкгиз, 1963. С. 609-611.
10. Іржі Подебрад. Трактат про встановлення миру у

- світі християнському / Пер. І. С. Андрусишин, А. С. Крилової. Чернігів: Десна Поліграф, 2016. 28 с.
11. Конрад Цельгис. О костре Иоанна Гуса. Конрад Цельгис. Стихотворения. М.: Советский писатель, 1990. С. 257-258.
 12. Краткая хроника королевства Богемии XV в. [электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Chr_Bohem_regn_15/frametext.htm
 13. Кутногорський декрет короля Вацлава IV (1409). Хрестоматія з історії південних і західних слов'ян. К.: Либідь, 2011. С. 301-302.
 14. Лаврентий из Бржезовой. Гуситская хроника. М.: АН СССР, 1962. 332 с.
 15. Лаптева Л. П. Письменные источники по истории Чехии периода феодализма (до 1848 г.). М.: МГУ, 1985. 200 с.
 16. Лист Поджо Браччоліні до Леонарда Бруні про спалення Ієроніма Празького. Хрестоматія з історії південних і західних слов'ян. Давня доба, Середньовіччя. К.: Либідь, 2011. С. 307.
 17. Лист Поджо Браччоліні про дебати на Констанцькому соборі (1415). Хрестоматія з історії південних і західних слов'ян. К.: Либідь, 2011. С. 304-307.
 18. Меховские анналы [электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Ann_Mechoviens/text.phtml?id=9687
 19. Начало выступления таборитов (из современной хроники). Черниловский З. М. История феодального государства и права. М.: ВЮЗИ, 1959. С. 341-345.
 20. Охоронна грамота короля Сигізмунда Яну Гусу. Хрестоматія з історії південних і західних слов'ян. Давня доба, Середньовіччя. К.: Либідь, 2011. С. 305.
 21. Петр из Младеновиц Повествование о магистре Иерониме Пражском, сожжённом в Констанце во имя Христа. Гуситское движение в освещении современников. М.: МГУ, 1992. С. 59-74.
 22. Пётр Младеновиц о деятельности Иеронима в Пражском университете. Руколь Б. М. Гуситское движение: методические указания для студентов 2 курса исторических факультетов государственных университетов. М., 1964. С. 50-51.
 23. Петро Хельчицький. Невід віри. Хрестоматія з історії південних і західних слов'ян. Давня доба,

- Середньовіччя. К.: Либідь, 2011. С. 316-317.
24. Письмо Папы Мартина V Великому князю Литовскому Витовту, в котором он его уговаривает принять участие в крестовом походе для истребления еретиков в Богемии. Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соединенных с нею владений (от 1387 до 1710 года). Вильно, 1858. С. 9-10. [электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Litva/XV/1420-1440/MartinV/brief1426.phtml?id=2268>
 25. Повествование Иоанна Гербата о мученической кончине магистра Иоанна с эпилогом магистра Якобелли де-Миса, 1415 г. Богомыслие. 2017. № 20. С. 124-129.
 26. Послания магистра Иоанна Гуса, сожженного римскою куриєю в Констанце 6 июля 1415-го года. М.: Типо-литография В. Рихтер, 1903. 364 с.
 27. Послания Яна Гуса к пражанам. Проблемы истории и культуры средневекового общества. Материалы XXXIX всероссийской научной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых. Под ред. А. Ю. Прокопьева. СПб.: Скифия-принт, 2020. С. 517-526.
 28. Прекрасная хроника о Яне Жижке. Гуситское движение в освещении современников. Источники и материалы для практических занятий / Сост. и пер. Л. П. Лаптевой. М.: МГУ, 1992. С. 74-82.
 29. Протест чехов против заточения Яна Гуса (февраль 1415 г.). История средних веков. Хрестоматия / Сост. Степанова В. Е., Шевеленко А. Я. М.: Просвещение, 1981. Ч. 2. С. 18.
 30. Речь Сигизмунда на Констанцском соборе 8 июня 1415 г. (при закрытии третьего, последнего заседания по обвинению Яна Гуса). История средних веков. Хрестоматия / Сост. Степанова В. Е., Шевеленко А. Я. М.: Просвещение, 1981. Ч. 2. С. 18-19.
 31. Ряд земского права. Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы. М. Гос. изд. юр. лит. 1961. С. 861-868.
 32. Станислав из Зноймо. Об истинном и ложном. Антология чешской и словацкой философии. М.: Мысль, 1982. С. 49-53.
 33. Статуты факультета искусств Пражского университета

- / Пер., введ. и прим. Г. И. Липатниковой. Вопросы истории славян. Воронеж, 1970. Вып. 3. С. 115-128.
34. Томаш Штитный из Штитного. Об уподоблении людских сословий хорам ангельским. Антология чешской и словацкой философии. М.: Мысль, 1982. С. 34-38.
 35. Ульрих фон Гуттен. Жалоба и предостережение против непомерного нехристианского насилия папы и недуховного духовенства [Отрывки]. Ульрих фон Гуттен. Диалоги, публицистика, письма. М.: АН СССР, 1959. С. 386-392.
 36. Хроника Бартошка из Драгониц (1419-1443). Хрестоматия по истории средних веков. В 2-х т. Т. II: X-XV века / Под ред. С. Д. Сказкина. М.: Соцэргиз, 1963. С. 622-625.
 37. Хроника о таборских священниках. Галямичев А. Н. Практические занятия по средневековой истории южных и западных славян. Учебно-методическое пособие для студентов исторического факультета. Саратов, 1999. С. 51-53.
 38. Эней Сильвий Пикколомини. Богемская история. Формы исторического сознания от поздней античности до эпохи Возрождения (Исследования и тексты). Сборник научных трудов памяти Клавдии Дмитриевны Авдеевой. Иваново: Ивановский государственный университет, 2000 [электронный ресурс] Режим доступа: http://drevlit.ru/texts/p/pikkolomini_istoria_bohemii.php
 39. Ян Гус. Про Церкву. Хрестоматія з історії південних і західних слов'ян. Давня доба, Середньовіччя. К.: Либідь, 2011. С. 303-304.
 40. Ян Желівський. Проповіді. Хрестоматія з історії південних і західних слов'ян. Давня доба, Середньовіччя. К.: Либідь, 2011. С. 312-313.
 41. Янош Туроци. Хроника венгров [электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Turoczi_Janos/text1.htm
 42. Fudge Th. Origins of the Hussite Uprising: The Chronicle of Laurence of Březová (1414–1421). New York-London: Routledge, 2020. 298p.
 43. Heresy and Authority in Medieval Europe: documents in translation / Ed. Edward Peters. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1980. P. 265-308.
 44. Бичинський З. Іван Гус. Історично-біографічна

- студія. Вінніпег-Торонто, 1955. 199 с.
45. Галямичев А. Н. Индивидуальное и коллективное в хилиастическом Таборе. Индивидуальное и коллективное в истории. Материалы международной конференции. Саратов, 2004. С. 46-51.
 46. Горин А. А. Религиозные войны: проблемы исторической интерпретации. Учебное пособие. Казань, 2015. С. 108-111.
 47. Грабарь В. Э. Вселенские соборы западно-христианской церкви и светские конгрессы XV века. Средние века. 1946. № 2. С. 153-277.
 48. Дворник Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації. К.: Дух і Літера, 2000. С. 163-185.
 49. Зінько Ю. А., Калитко С. Л., Кравчук О. М., Поп І. І. Нариси історії Чехії. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 60-66.
 50. Кеда М. К. Право як вища справедливість: «Трактат про встановлення миру у світі християнському» Іржі Подебрада. Іржі Подебрад. Трактат про встановлення миру у світі християнському. Чернігів: Десна Поліграф, 2016. С. 4-14.
 51. Красножон А. Гуситський слід в укріпленнях Білгорода. *Scriptorium nostrum*. Електронний історичний журнал. 2018. № 1 (10). С. 74-88.
 52. Крылов П. Гуситское движение – война «за свободу закона Божия». Европейская Реформация и ее возможные аналоги в России. Сер. «Труды Санкт-Петербургского института истории РАН». Санкт-Петербург, 2017. С. 36-106.
 53. Кубай І. Військовий статут Яна Жижки: аналіз основних положень. Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей. Т. 12-13. Чернівці: Рута, 2006. С. 202-206.
 54. Кубай І. Вплив римо-католицької церкви на суспільно-політичні інститути Чехії кінця XIV – XV ст. Буковина: історичні та етнокультурні студії. Матеріали IV Міжнародної наукової конференції “Кайндлівські читання”, 16-17 травня 2007 р. Частина 2. Чернівці: Прут, 2007. С. 8-11.
 55. Кубай І. Деякі аспекти внутрішньої та зовнішньої політики чеського короля Іржі з Подебрад. Видатні науковці Чернівецького університету. Р. Ф. Кайндль. Матеріали V

- Міжнародної наукової конференції «Кайндлівські читання», 16-17 травня 2008 р. Частина 1. Чернівці: Прут, 2008. С. 72-75.
56. Кубай І. До питання про гуситське військове мистецтво та його відгуки у землях Південно-Західної Русі у XV ст. Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей. Т. 14. Чернівці, 2006. С. 165-170.
 57. Лаптева Л. П. Гуситское движение в XV в. История южных и западных славян. М., 2001. Т. 1: Средние века и Новое время. Учебник. С. 278-290.
 58. Лаптева Л. П. История Чехии периода феодализма. М.: МГУ, 1993. С. 71-96.
 59. Ліпатнікова Г. І. Ян Гус і студенти Празького університету. Українське слов'янознавство. Історія зарубіжних слов'ян. Львів, 1972. С. 16-22.
 60. Ліхтей І. Проект «Договору про встановлення миру в християнському світі» гуситського короля Іржі з Подебрад. Науковий вісник Ужгородського державного університету: серія: Історія. 1999. Вип. 4. С. 87-97.
 61. Львова О. Ідея влади в часи Реформації: Ян Гус, Мартін Лютер, Жан Кальвін. Правова держава. 2019. Вип. 30. С. 76-84.
 62. Любащенко В. Образ Яна Гуса у богословському дискурсі: сучасний погляд. Проблеми слов'янознавства. 2017. Вип. 66. С. 54-68.
 63. Любащенко В. Чеський реформатор Ієронім Празький та його подорож у західні землі Київської митрополії. Проблеми слов'янознавства. 2018. Вип. 67. С. 46-80.
 64. Наумов Н. Н. Приговор Яну Гусу в памяти католиков и гуситов: Дитрих Фри, Эберхард Виндеке, Лаврентий из Бржезовой (1415–1440). Славянский альманах. 2020. № 1-2. С. 10-30.
 65. Озолин А. Н. Томаш Штитный – идеолог дворянского крыла бюргерской оппозиции в пред-гуситской Чехии. Славянский сборник. Саратов, 1972. С. 64-91.
 66. Озолин А. И. Из истории гуситского революционного движения. Саратов: СГУ, 1962. 302 с.
 67. Озолин А. И. Политическое развитие Чехии в XIV – начале XV в. Идеологи бюргерской оппозиции о королевской власти и сословной монархии. Экономическое развитие

- и классовая борьба в средние века. Саратов, 1968. С. 3-34.
68. Озолін А. Зародження і розвиток елементів національної самосвідомості в передгуситській і гуситській Чехії. Українське слов'язнавство. Історія зарубіжних слов'ян. Львів, 1972. С. 3-15.
69. Пашинин А. Религиозная политика Иржи из Подебрад. Славянский сборник. Межвузовский сборник научных трудов. Саратов, 2019. С. 69-75.
70. Разин Е. А. Развитие военного искусства в национально-крестьянской войне чехов XV в. Разин Е. А. История военного искусства. М.: Воениздат, 1957. Т. 2.: история военного искусства VI–XVI вв. С. 489-516.
71. Рубцов Б. Т. Гуситские войны. Великая крестьянская война XV века в Чехии. М.: Госполитиздат, 1955. 322 с.
72. Федорук А., Кубай И. Гуситы и военное дело Молдавии в XV в. *Stratum plus*. Археология и культурная антропология. Культурные слови веры. 2013. № 6. С. 255-273.
73. Хом'як М. В. Гуситський епізод в польсько-литовській політиці щодо «східного місіонерства» Тевтонського ордену. Міжнародна конференція «Зимові наукові читання» (м. Київ, 22 лютого 2016 р.) 3 частина. К., 2016. С. 0-14.
74. Шафф Ф. История христианской церкви. В 7 т. Т. 6. Средневековое христианство от Бонифация VIII до протестантской Реформации 1294 –1517 г. по Р. Х. СПб.: Библия для Всех, 2009. С. 231-256.
75. Щелокова Н. В. К вопросу о соотношении взглядов Д. Виклифа и Я. Гуса. Сборники конференций НИЦ Социосфера. 2013. № 49. С. 33-37.
76. Bernard P. Jerome of Prague, Austria and the Hussites. *Church History*. 1958. Vol. 27, Iss. 1. P. 3-22.
77. Betts R. R. Social and Constitutional Development in Bohemia in the Hussite Period. *Past & Present*. 1955. No. 7. P. 37-54.
78. Cermanová P. The Apocalyptic Background of Hussite Radicalism. *A Companion to the Hussites / Editors: Michael Van Dussen and Pavel Soukup*. Leiden: Brill Academic Publishers, 2020. P. 187-218.
79. Coufal D. Key Issues in Hussite Theology. *A Companion to the Hussites / Editors: Michael Van Dussen and Pavel*

- Soukup*. Leiden: Brill Academic Publishers, 2020. P. 261-296.
80. Fudge Th. Reform and the Lower Consistory in Prague, 1437-1497. *The Bohemian Reformation and Religious Practice*, v. 2: papers from the XVIIIth World Congress of the Czechoslovak Society of Arts and Sciences. Prague, 1998. P. 67-96.
81. Fudge Th. The crusade against heretics in Bohemia, 1418-1437: sources and documents for the Hussite crusades. New York-London: Routledge, 2016. 446 p.
82. Fudge Th. Art and Propaganda in Hussite Bohemia. *Religio: Revue pro religionistiku*. 1993. No 1(2). P. 135-153.
83. Fudge Th. Jerome of Prague and the foundations of the Hussite movement. Oxford: Oxford University Press, 2016. 400 p.
84. Grant J. E. Rejecting An Emperor: Hussites and Sigismund. *Politics and Reformations: Communities, Politics, Nations, and Empires*. Leiden: Brill, 1997. P. 457-470.
85. Grant J. «For the Common Good»: The Bohemian Land Law and the Beginning of the Hussite Revolution. Leiden: Brill, 2014. 167 p.
86. Haberkern P. What's in a Name, or What's at Stake When We Talk about 'Hussites'? *History compass*. 2011. Vol. 9. Iss. 10. P. 791-801.
87. Haberkern P. The Bohemian Reformation and "The" Reformation: Hussites and Protestants in Early Modern Europe. *A Companion to the Hussites / Editors: Michael Van Dussen and Pavel Soukup*. Leiden: Brill Academic Publishers, 2020. P. 403-438.
88. Heymann F. G. City Rebellions in 15th-Century Bohemia and Their Ideological and Sociological Background. *The Slavonic and East European Review*. 1962. Vol. 40, No. 95. P. 324-340.
89. Heymann G. The Crusades against Hussites. *A History of the Crusades / Kenneth M. Setton, Harry W. Hazard*. Vol. 3 The Fourteenth and Fifteenth Centuries. Madison: University of Wisconsin Press, 1975. P. 647-666.
90. Heymann F. G. John Zizka and the Hussite Revolution. Princeton: Princeton University Press, 1955. 552 p.
91. Jindřich M. Major Figures of Later Hussitism (1437–1471). *A Companion to the Hussites / Editors: Michael Van Dussen and Pavel Soukup*. Leiden: Brill Academic Publishers, 2020. P. 141-184.
92. Kaminsky H. Chiliasm and the Hussite Revolution. *Church History*. 1957. Vol. 26, Iss. 1. P. 43-71.

93. Kaminsky H. Wyclifism as Ideology of Revolution. Church History. 1963. Vol. 32, Iss. 1. P. 57-74.
94. Klassen J. The Nobility and the Making of the Hussite Revolution. New York: Columbia University Press, 1978. 186 p.
95. Klassen J. Hus, the Hussites, and Bohemia. New Cambridge Medieval History. Vol. 7. c. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. P. 367-391.
96. Klassen J. The disadvantaged and the Hussite revolution. International Review of Social History. 1990. Vol. 35, No. 2. P. 249-272.
97. Lahey S. E. Wyclif in Bohemia. A Companion to the Hussites / Editors: Michael Van Dussen and Pavel Soukup. Leiden: Brill Academic Publishers, 2020. P. 63-98.
98. Mutlová P. Major Hussite Theologians before the Compactata. A Companion to the Hussites / Editors: Michael Van Dussen and Pavel Soukup. Leiden: Brill Academic Publishers, 2020. P. 101-140.
99. Pech S. A Marxist interpretation of the Hussite Movement. Canadian Slavonic Papers. 1959. Vol. 4, Iss. 1. P. 199-212.
100. Zilynská B. The Utraquist Church after the Compactata. A Companion to the Hussites / Editors: Michael Van Dussen and Pavel Soukup. Leiden: Brill Academic Publishers, 2020. P. 219-257.

Методичні вказівки

Початок XV ст. був для Чеського королівства часом загострення протиріч в ідеологічній, економічній і політичній сферах життя суспільства. Спад в економіці, невдоволення більшості станів внутрішнім становищем в країні, криза католицької церкви, національна проблема на тлі безуспішної боротьби короля Вацлава IV (1378-1419 рр.) з панською опозицією були основними причинами виникнення гуситського руху, який став своєрідним прологом до Реформації XVI ст. Гуситський рух тісно пов'язаний з ім'ям визначного чеського

богослова, проповідника, ректора Празького університету Яна Гуса.

Заняття передбачає особистісний підхід до «головних акторів» теми: Ян Гус, Ієронім Празький, чеська інтелігенція в особі викладачів і студентів Празького університету. Вони багато в чому визначили основні напрями, прєбіг, ідеологічний зміст, і наслідки гуситських війн. Роль і значення цих персоналій неоднозначно оцінюються в історіографії, тому при обговоренні цього питання, потрібно враховувати плюралізм думок різних науковців.

Аналізуючи ситуацію в Чехії на рубежі XIV-XV ст., згрупуйте протиріччя того часу за їх характером і змістом (релігійно-реформаційні, соціальні, економічні, політичні, національно-визвольні, ідеологічні). Зверніть особливу увагу на соціально-економічну та політичну диференціацію всередині класу феодалів, духовенства, селянства, міського стану, а також на статус католицької церкви і церковних ієрархів. Виділіть в кожній групі соціальних суперечностей національний компонент, як взаємозв'язок і наслідок німецької колонізації Чехії.

Постать і вчення Яна Гуса треба розглядати на основі богословської та соціально-політичної суті його доктрини, прослідкувавши при цьому основні віхи його біографії. Діяльність ідейних попередників (Конрада Вальдгаузера, Яна Міліча, Томаша Штітного, Матея з Янова, Енека Вацлавува, Войтеха Ранькува та ін. [34; 65; 67]) Гуса також належить до питання контексту формування його поглядів.

На формування системи поглядів Яна Гуса вплинули твори англійського богослова Джона Уїкліфа, тому з'ясуйте, за яких обставин ці ідеї набули поширення в Чеському королівстві [75]. Зверніть увагу на ту обставину, що тези оксфордського теолога офіційно були осуджені на зібранні викладачів Празького університету [5], але не одностайно. Визначте, хто з професорів університету утримувався від критики ідей євангельського доктора.

Для Яна Гуса найвизначнішою роботою Уїкліфа став трактат «Про церкву». Головний твір Гуса найповніше нагадує цю працю, що й дає підстави говорити про запозичення. Зважаючи на сказане, необхідно порівняти погляди Уїкліфа і Гуса [39; 75].

Вчення Яна Гуса не можна вважати «ерессю» чи сектантством. Це був, швидше, план оновлення Римсько-католицької церкви без нововведень у царині догматики і літургії. Концепція празького проповідника стосувалася не лише релігійних а й культурних аспектів життя Центрально-Східної Європи. Релігійно-філософська система Яна Гуса ґрунтувалася на двох постулатах: а) право людини на знання; б) чітке дотримання біблійних заповідей. Н апідставі цього Ян Гус сформулював такі тези:

- вимога безкоштовності і доступності релігійних ритуалів і треб;
- вимога скасування церковних бенефіцій;
- відмова від прийняття церковної організації і церковної ієрархії як найвищого авторитету на користь самостійного усвідомлення реальності;
- вимога відповідності легітимності влади виконанню нею біблійних заповідей;
- приватна власність, на думку Гуса, може бути легітимною лише тоді, якщо вона отримана законним шляхом, а її власник дотримується біблійних заповідей;
- християнин, згідно з вченням Гуса, зобов'язаний шукати правду за будь-яких життєвих обставин [46, с. 109].

У наукових колах побутують різні оцінки доктринальної системи Яна Гуса, тому доречно дати відповідь на такі питання: наскільки значним був вплив ідей Джона Уїкліфа на формування церковно-релігійної системи поглядів Яна Гуса? Чи можна вважати Яна Гуса еретиком із позицій офіційної ідеології пізньосередньовічної католицької Церкви? чи правомірно вважати Яна Гуса проповідником ідей Реформації?

Активним учасником боротьби викладачів і студентів за привілеї чехів, яка вийшла за стіни університету, став Ієронім Празький (1380-1416), привернувши на свій бік патріотично налаштованих міщан, шляхтичів і священників. Для характеристики поглядів Ієроніма необхідно висвітлити його виступ під час диспуту учня Яна Гуса – Матея з Кніна (1408 р.) на підтримку останнього. В даному контексті винятково важлива т. зв. вогняна промова, у якій проповідник висловив своє ставлення до ідей Джона Уїкліфа, критикував світських і церковних опонентів чеської нації, звеличував чеських володарів,

які шанували Божий Закон і рідну мову [63, с. 51]. Ієронім став сподвижником Яна Гуса, підтримував його критику продажу індульгенцій, виступив проти Папи римського, звинувативши його у злочинах проти Церкви.

Проповідницька діяльність Яна Гуса викликала невдоволення папської курії – на початку 1414 р. богослова викликали на церковний собор у Констанці для розгляду його причетності до «вікліфанської ересі». Висвітлюючи перебіг подій, пов'язаних із діяльністю Констанцького собору, необхідно ознайомитись зі змістом охоронної грамоти, наданої Яну Гусу імператором Сигізмундом [20, с. 25-26], та описом роботи собору і розгляду справи празького проповідника, вміщеному у «Гуситській хроніці» Лаврентія з Бржезової [14, с. 22-24; 32-34]. Спираючись на свідчення писемних джерел, з'ясуйте чому імператор Сигізмунд не надав реального захисту Яну Гусу? [74, с. 247-248]; визначте, хто з представників духовенства і мирян підтримав празького магістра?; які звинувачення були сформульовані і висунуті папською курією на його адресу? Визначте реакцію і позицію Гуса щодо обвинувачень.

Розгляд справи про ересь Яна Гуса викликав бурхливі обговорення серед учасників собору, які докладно описав відомий італійський гуманіст Поджо Браччоїні [17]. Ознайомившись із текстом цього свідчення, порівняйте його зі змістом підсумкового вироку Гусу [64].

Після страти Яна Гуса 6 липня 1415 р. [25] в основному завершується формування передумов і починається власне гуситський рух. Розгляньте характерні для початкового етапу форми боротьби і протесту. З'ясуйте, які вимоги (релігійні, соціальні чи національно-визвольні) домінували в цей час?

У 1419 р. завершився перший етап гуситського руху, який трансформується, за висловом Л. П. Лаптевої, в стан «гуситської революції» [57, с. 280]: по-перше, організаційно та ідейно оформилися два основні табори гуситського руху (чашники і таборити); по-друге, сформувався реальний центр руху (Табор); по-третє, відбулося об'єднання сільського і міського потоків руху (повстання в Празі та ін.); по-четверте, чеські пани-католики, німецький патриціат, римська церква і німецький імператор

об'єднали свої зусилля для боротьби з гуситами, починаються гуситські війни і т.ін. Грунтуючись на свідченнях писемних джерел, доведіть, що у 1419 р. відбувся перелом в гуситському русі.

Згодом у гуситському русі відбувся поділ на два основні табори. Помірковане крило згуртувало феодалів, бюргерів та представників інших заможних верств населення. Його лідери проголосили своїм головним завданням домогтися причащення з чаші і для простих мирян – зрозуміло, з усіма економічними і соціально-політичними наслідками цього заходу. Цей табір почав називатися партією утраквістів (чашників). Радикальне крило гуситів (представники селянства, міського пролетаріату та дрібної шляхти) отримало назву таборитів. На основі свідчень Лаврентія з Бржезової, визначте основні програмні вимоги чашників і таборитів [14, с. 96-101].

Необхідно звернути увагу на те, що таборити у своїх вимогах йшли далі утраквістів, розглядаючи «Чотири празькі статті» лише як програму-мінімум. До 1421 р. включно в середовищі таборитів домінувала ліва, іноді близька до атеїзму течія – її представники виступали за ліквідацію станів і рівноправність усіх людей, знищення феодалізму як системи і феодальної держави, відмову від багатьох елементів вчення і обрядовості католицької церкви та ін. На підставі документів визначте радикальні установки лівого крила таборитів, зокрема Яна Желівського, з'ясуйте зміст категорії «хіліазм» [14, с. 123-127; 45]. При цьому треба враховувати, що на рубежі 1421–1422 рр. радикалізм у середовищі таборитів було переможено його більш поміркованими силами. Дайте відповідь на питання, чому Ян Жижка та його сподвижники фізично винищили прихильників таборської комуни, чим обмежувався радикалізм таборитів у порівнянні з чашниками в наступні роки? [71, с. 149-180; 52, с. 36-106; 58, с. 81-84].

Вивчаючи проблеми тактики чашників і таборитів, зверніть особливу увагу на відмінності в їхньому ставленні до збройної боротьби і компромісів [70, с. 493-500].

Проти гуситів було організовано п'ять хрестових походів (1420-1421, 1421-1423, 1425, 1427, 1431 рр.). Фактично жодна з цих каральних акцій не тривала довше першої великої битви.

Головними причинами поразки хрестоносців можна назвати такі:

- основу хрестоносного війська становили важкоозброєні рицарі. Їхня тактика виявилася застарілою у боротьбі з гуситами, оскільки гуситські війни – перші європейські війни, в яких масово використовувалась ручна вогнепальна зброя;
- слабка дисципліна хрестоносців, якій протистояло згуртоване національно-визвольними ідеями військо гуситів;
- відсутність реальних потреб в учасників хрестових походів для вторгнення на територію Чехії: на землі вони, зазвичай, не претендували, єдності в Римсько-католицькій церкві вдалося домогтися лише після смерті всіх трьох пап і антипап;
- єдиною реальною причиною участі в хрестових походах проти гуситів були грабіжницькі прагнення;
- «людський фактор». Наявність серед гуситів талановитих полководців Яна Жижки, Прокопа Великого (Голого), Прокопа Малого та ін. Розробка Яном Жижкою спеціального польового статуту для своєї армії [3; 53], конструювання гуситських бойових возів, своєрідних бойових машин (вагенбургів), а також уміння за допомогою піхоти протистояти кінноті, робило чеських полководців небезпечними противниками;
- роздробленість і високий ступінь сепаратистських настроїв в самій Священній Римській імперії [46, с. 109].

Фактично єдиною причиною безрезультатності боротьби гуситів став розкол у їхніх рядах, який призвів до розколу (1424 р.) між поміркованою групою гуситів (чашники) і радикальним крилом (таборитів). Саме чашники розгромили таборитів в останній великій битві гуситських війн 30 травня 1434 р., після чого переможці прийняли умови імператора Сигізмунда. Однак дезінтегруючу роль відіграло те, що від Другого хрестового походу проти прихильників вчення Гуса, війська гуситів систематично починають перетинати кордони своїх земель спочатку з метою розгрому армії противника, потім нібито для того, щоб забезпечити себе від подальших походів хрестоносців,

а після смерті Яна Жижки у 1424 р., відверто з грабіжницькою метою [46, с. 109].

Для вивчення останнього етапу гуситських війн необхідно опрацювати фактологічний матеріал, який стосується Базельського конгресу, Празької угоди між керівництвом Римсько-католицької Церкви і чашників (1433 р.), розгрому таборитів у битві біля Ліпан 30 травня 1434 р. Аналізуючи причини поразки радикального табору, не варто обмежуватися лише протиріччями всередині гуситського руху. Слід звернути увагу на те, що Базельські компактати 1436 р. означали фактичну перемогу «чеської реформації» в її поміркованій формі [47; 52; 74].

Здобутки гуситського національно-визвольного руху доцільно побудувати за такою схемою:

- зміна економічного, політичного і конфесійного статусу католицької церкви в Чехії;
- посилення ролі шляхти і міст у суспільно-політичному житті королівства;
- фактична відсутність соціальних завоювань у селянства і міських низів.

Завершити вивчення гуситського руху доцільно характеристикою основних елементів і форм політичної боротьби в Чехії в 1437-1471 рр. між утравкістами і ортодоксальними католиками, оцінкою діяльності Їржі з Подебрад для утримання завоювань гуситського руху: зміцнення центральної влади, обмеження сваволі панства, заходи, спрямовані на забезпечення безпеки держави, стосунки з панами-католиками. Особливої уваги заслуговує питання взаємин короля Їржі з новообраним Папою Павлом II, а також війна з учасниками Зеленогорської конфедерації католицьких панів, у якій чеського правителя підтримав угорський монарх Матвій Корвін [69].

У цей період набувають поширення ідеї проповідника Петра Хельчицького (1390-1460). Дайте порівняльну характеристику поглядів Я. Гуса і П. Хельчицького [23; 66, с. 172-194] на питання держави і права, становий поділ суспільства, критику церкви. Зверніть увагу на те, як заклик Хельчицького до ненасильницьких дій вплинув на розвиток подій на завершальному етапі гуситських

війн. З'ясуйте, які твердження богослова викликали найбільшу критику його опонентів.

У 1464 р. Їржі запропонував європейським правителям обговорити створений за його розпорядженням «Трактат про встановлення миру у світі християнському». Визначте політичні причини, які змусили чеського правителя виступити з такою ініціативою, проаналізуйте зміст «Трактату...» [10; 60, с. 87-97], з'ясуйте, якою була реакція Павла II на проєкт документа і висвітліть подальший перебіг подій, котрі призвели до передачі корони чеським монархом представникам польських Ягеллонів.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 7. ОСМАНСЬКІ ЗАВОЮВАННЯ В ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ТА ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЄВРОПІ

1. Політична ситуація в балканських державах напередодні османського вторгнення.
2. Перші набіги турків-османів на Балкани в кінці XIII – на початку XIV ст.: завоювання Болгарії і Сербії.
3. Осmano-угорське протистояння: битва під Нікополем 1396 р.
4. Янош Хуньяді і спроба створення антитурецької коаліції в першій половині XV ст.
5. Балканські завоювання османів у другій половині XV ст.
6. Становище Валаського і Молдавського князівств в системі панування Османської імперії.
7. Завоювання турками Угорщини на початку XVI ст.

Тематика рефератів:

1. Джерела для вивчення османського завоювання Балкан і Центрально-Східної Європи.
2. Скандербег і його роль в антитурецькому спротиві.
3. Боротьба Тевтонського ордену з османською загрозою.

4. Битва при Нікополі 1396 р.: причини, пребіг та наслідки.
5. Битва при Варні 1444 р. та її історичні наслідки.
6. Вплив османського завоювання на подальший розвиток південно-балканського регіону.

Рекомендовані джерела та література

1. Анналы Клостернойбурга IV [электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Ann_Claustroneoburgenses_IV/frametext.htm
2. Анонимная болгарская летопись. Родник златоструйный. Памятники болгарской литературы IX-XVIII вв. М.: Художественная литература, 1990. С. 207-214.
3. Битва на Косовом поле. Из истории балканских стран. Краснодар: КГПУ, 1975. С. 173-176.
4. Владислав Грамматик. О буре безбожнейших персов с востока // Родник златоструйный. Памятники болгарской литературы IX-XVIII вв. М.: Художественная литература, 1990. С. 214-215.
5. Григорий Цамблак. О тырновском разорении. Родник златоструйный. Памятники болгарской литературы IX-XVIII вв. М.: Художественная литература, 1990. С. 202-207.
6. Дука. Византийская история [электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Duca/text2.htm>
7. Жан де Ваврин. Старые хроники Англии [электронный ресурс] Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Jean_de_Wavrin/text2.phtml?id=13833
8. Записки янычара. Написаны Константином Михайловичем из Островицы. М.: Наука, 1978. 136 с.
9. Мавро Орбини. Славянское царство. Происхождение славян и распространение их господства. М.: Олма медиа груп, 2010. С. 356-388.
10. Мацей Стрийковський. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси. Львів, 2011. С. 713-719.
11. Михаэль Бехайм. Поэма о Владиславе, короле Венгрии и как он воевал с турками [электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Michael_Behaim/text1.phtml?id=13836

12. Молдавско-немецкая летопись 1457-1499 гг. Славяно-молдавские летописи XV-XVI вв. М.: Наука, 1976. С. 36-54.
13. Повесть о Скандербеге. М.-Л.: АН СССР, 1957. 242 с.
14. Путешествия Ивана Шильтбергера по Европе, Азии и Африке, с 1394 года по 1427 год. Баку: Элм, 1984. 86 с.
15. Сербский эпос / Под ред. Ю. М. Соколова. М.-Л.: Academia, 1933. С. 287-308.
16. Хождение Пименово в Царьград. Полное собрание русских летописей. Т. 11. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. М.: Языки русской культуры, 2000. С. 96-99.
17. Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя). К.: Либідь, 2011. С. 243-277.
18. Хронограф 1512 г. Полное собрание русских летописей. Т. 22: Русский Хронограф. Ч. 1: Хронограф 1512 г. СПб.: Типография М. А. Александрова, 1911. С. 417-419; 426-427; 434-435.
19. Эпос сербского народа / Изд. подг. И. Н. Голенищев-Кутузов. М.: АН СССР, 1963. С. 115-118.
20. Янош Туроци. Хроника венгров [электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Turoczi_Janos/text2.htm
21. Андрусак Я. Чесько-турецьке протистояння за правління Владислава II та Людовіка II Ягеллонів (кінець XV–перша чверть XVI ст.) // Історичний часопис з богемістики і словакістики. Вип. 7. Ужгород : «РІК-У», 2018. С. 22-32.
22. Балабушевич Т. А. Піднесення і занепад слов'янських держав на Балканах доби пізнього середньовіччя. Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2003. Вип. 9. С. 319-332.
23. Балух О. Боротьба Молдавського воєводства проти османської експансії (1474-1486 рр.). Русин. 2010. № 2 (20). С. 20-28.
24. Брайчевська О. Сербські народні пісні як відображення історії етносу. Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. 2015. № 9 (342). С. 47-53.
25. Буда А. Борьба албанского народа под водительством Скандербега против турецких завоевателей. Повесть о Скандербеге. М.-Л.: АН СССР, 1957. С. 57-92.
26. Вавуліч В. Османізація Балкан. Акт 1. Завоювання

- і володарювання (до початку XIX ст.). Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. пр. РДГУ. Рівне, 2017. Вип. 29. С. 118-122.
27. Гайдай Д. Місце косовського міфу у сербському національному дискурсі. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2013. Вип. 2. С. 551-566.
 28. Гонца Г. В. Молдавия и османская агрессия в последней четверти XV–первой трети XVI в. Кишинев: Штиинца, 1984. 150 с.
 29. Гонца Г. В. Общие и особенные черты в положении Молдавии и стран Балканского полуострова в системе господства Османской империи (до конца XVI в.). Молдавский феодализм: общее и особенное (история и культура). Кишинев: Штиинца, 1991. С. 94-130.
 30. Гуцул В. Озброєння і тактика гусарської кінноти у візуальних джерелах першої третини XVI ст. Історія давньої зброї. Дослідження 2014: 36. наук. пр. К.: Ін-т історії України НАНУ, 2014. С. 96-107.
 31. Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації. К.: Дух і Літера, 2000. С. 206-216.
 32. Достян И. С. Борьба южнославянских народов против турецкой агрессии в XIV–XV вв. Византийский временник. 1953. Т. 7 (32). С. 32-49.
 33. Дудар Р. Нерегулярні частини османського війська (структура, комплектування, забезпечення). Українська орієнталістика. 2013-2014. Вип. 7-8. С. 119-125.
 34. Жигалова Н. Битва при Варне 1444 года и ее исторические последствия (по материалам польских и сербских источников). Славянский сборник: Межвуз. сб. науч. тр. Саратов: ИЦ «Наука», 2014. Вып. 12. С. 107-113.
 35. Жигалова Н. Скандербег и его роль в антитурецком сопротивлении (по материалам византийских исторических сочинений XV в.) *Imagines Mundi*. Альманах исследований всеобщей истории XVI-XX вв. № 9. Серия Балканика. Вып. 3. Екатеринбург, 2016. С. 44-51.
 36. Звягіна О. Формування нових особливостей політичного розвитку Центрально-Східної Європи.

- Борьба за угорську та чеську корони 1526 р. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 2. Ч. 2. С. 73-81.
37. Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300-1600. К.: Критика, 1998. С. 19-44.
 38. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). Курс лекцій / За ред. В. І. Ярового. К.: Либідь, 2001. С. 297-316.
 39. Ковальчук М. В. Включення нових територій до складу Османської імперії та формування її адміністративного устрою у XIV–XVI ст. Гілея: Науковий вісник. 2017. Вип. 116. С. 107-111.
 40. Коротка історія Угорщини / Ред. П. Ганак. Ниредьгаза, 1997. С. 27-28.
 41. Кримський А. Історія Туреччини. К.: Друкарня української Академії наук, 1924. С. 38-56; 98-100; 110-111; 145-147.
 42. Крот В. А Османская экспансия в Юго-Восточной Европе и Польша. Історична наука: спадщина і сучасність. Матеріали II регіональної наукової конференції. Луганськ, 2001. С. 60-63.
 43. Мартинчук Р. Король Владислав III Варненчик: спроба історичного портрета. Записки Львівського медієвістичного клубу. 2019. Вип. № 4. С. 73-83.
 44. Мохов Н. А. Молдавия эпохи феодализма. Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1964. С. 180-189; 201-202; 206-290.
 45. Мушкетик Л. Г. Угорський король Матяш як герой слов'янського фольклору: матеріали і дослідження. Слов'янський світ. 2008. № 6. С. 30-44.
 46. Наумов Е. П. Косовская битва (1389 г.) в истории международных отношений на Балканах. Славяне и их соседи. Вып. 1: Международные отношения в эпоху феодализма. М., 1989. С. 52-75.
 47. Наумов Є. П. Болгарські землі напередодні турецького завойовання в кінці XIV ст. Проблеми слов'янознавства. 1980. Вип. 22. С. 91-98.
 48. Новичев А. Д. История Турции. в 4-х т. Т. I. Эпоха феодализма. XI-XVIII века. Л.: ЛГУ, 1963. С. 29-33; 48-51; 84-90.
 49. Острогорський Г. Історія Візантії. Львів: Літопис, 2002. С. 487-538.
 50. Пашенко Є. “На Косовім, на широкім полі...” До 600-річчя

- Косовської битви. Всесвіт. 1989. № 11. С. 171-174.
51. Петросян І. Е. Янычары в Османской імперії. Государство и войны (XV – начало XVII в.). СПб.: Наука, 2019. С. 112-116; 180-182.
 52. Петросян Ю. А. Османская імперія. Могуцтво и гибель. Исторические очерки. М.: Наука, 1990. С. 20-35.
 53. Рубель В. А. Історія середньовічного сходу. К.: Либідь, 2002. С. 455-470.
 54. Срібняк І. В. Структура та особливості комплектування збройних сил Османської імперії (XIV-XV ст.). Східний світ. 2011. № 1. С. 89-98.
 55. Срока С. Погляд на Візантію з-під густих брів Сигізмунда Люксембурга. Угорщина та турецька загроза. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. Вип. 20. С. 620-630.
 56. Стариков Г. Політичне становище Валахії під час правління Влада II (1436–1442, 1443–1446). Х Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. Київ, 5–6 жовтня 2006 р. С. 154-156.
 57. Товтин Я. Битва під Могачем та її наслідки для земель Угорського королівства. Acta Hungarica. 2007. Evf. 18. С. 322-326.
 58. Товтин Я. Дипломатичні відносини Чеського королівства за правління династії Ягеллонів (1471–1526 рр.). Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». 2008. Вип. 1 (38). С. 43-46.
 59. Удальцова З. Візантійська імперія в последнее столетие своей истории. Завевания турок на Балканском полуострове. византия и Запад. История Византии / Под. ред. С. Д. Сказкина. М.: Наука, 1967. С. 161-183.
 60. Фодор П. Идеологические обоснования османских завоеваний XIV-XVI вв. Османская імперія. Проблемы внешней политики и отношений с Россией. Сб. статей. М., 1996. С. 24-34.
 61. Черкас Б. Турецько-угорське протистояння в 20-х рр. XVI ст. як одна з тем литовсько-кримських відносин. Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. 2017. Вип. 6. С. 95-98.
 62. Чорний М. І. Галицькі землі у контексті східної

- політики Тевтонського ордену та антиосманських хрестових походів XV ст. Єлисавет. Збірник наукових праць Кіровоградського національного університету. Історичні науки. 2012. Вип. 1. С. 402-420.
63. Чорний В. Історія Болгарії. Львів: Паїс, 2007. С. 101-106.
 64. Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500-1700 рр. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. С. 43-65.
 65. Чучко М. Тінь османського півмісяця над Сучавою: передумови, перебіг та наслідки походу султана Сулеймана Пишного проти Молдавської землі в 1538 р. Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. 2018. Т. 1. С. 231–279.
 66. Элекеш Л. Армия Гуниади. Acta Historica. 1951. Т. I. С. 5-59.
 67. Ágoston G. Ottoman expansion and military power, 1300–1453. The Cambridge History Of War: War And The Medieval World. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. P. 449-469.
 68. Ágoston G. The Last Muslim Conquest the Ottoman Empire and its wars in Europe. Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2021. 581 p.
 69. Ágoston G. The Ottoman Empire and Europe. The Oxford Handbook of Early Modern European History, 1350-1750, 2 vols. Oxford, New York: Oxford University Press, 2015. Vol. 2. P. 612-637.
 70. Bárány A. The expansions of the Kingdom of Hungary in the Middle Ages (1000–1490). The Expansion of Central Europe in the Middle Ages. London: Routledge. 2016. P. 333-380.
 71. Brummett P. Ottoman expansion in Europe, ca. 1453–1606. The Cambridge History of Turkey, Volume 2: The Ottoman Empire as a World Power, 1453–1603. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. P. 44-73.
 72. DeVries K. The Lack of a Western European Military Response to the Ottoman Invasions of Eastern Europe from Nicopolis (1396) to Mohacs (1526). The Journal of Military History. 1999. Vol. 63, No. 3. P. 539-559.
 73. Fichtner P. S. An absence explained: Archduke Ferdinand of Austria and the Battle of Mohács. Austrian History Yearbook. 1966. Vol. 2. P. 11-17.
 74. Filiposki T. Before and After the Battle of Maritsa (1371). The Ottoman Conquest of the Balkans. Vienna 2016. P. 65-78.

75. Fine J. V. A. The Late Medieval Balkans: a critical survey from the late Twelfth Century to the Ottoman Conquest. Michigan: The University of Michigan Press, 1994. 683 p.
76. Halecki O. The last century of the crusades – from Smyrna to Varna (1344-1444). Bulletin of the Polish Institute of Arts and Sciences in America. 1945. Vol. 3, No. 2. P. 300-307.
77. Housley N. Crusading and the Ottoman threat, 1453-1505. Oxford: Oxford University Press, 2013. 255 p.
78. Jefferson J. The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad: The Ottoman-Christian Conflict from 1438-1444. Leiden: Brill, 2012. 529 c.
79. Kaçar H., Dumolyn J. The Battle of Nicopolis (1396), Burgundian catastrophe and Ottoman Fait Divers. Revue belge de Philologie et d'Histoire. 2013. Vol. 91-4. P. 905-934.
80. Kafadar C. The Ottomans and Europe. Handbook of European History 1400-1600: Late Middle Ages, Renaissance and Reformation. Leiden –New York –Köln: Brill, 1994. P. 589-635.
81. Kranzieritz K. The Road to Nicopolis, Part 1. The Route of the Crusade of 1396 through Hungary. Hadtudományi Szemle. 2020. Évf. 13 szám 2. P. 129-141.
82. Nicolle D. Nicopolis 1396. The last crusade. London: Osprey Publishing, 2001. 96 p.
83. Pál F. Ottoman policy towards Hungary, 1520-1541. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. 1991. Vol. 45, No. 2/3. P. 271-345.
84. Palfy G. The Impact of the Ottoman Rule on Hungary. Hungarian Studies Review. 2001. Vol. 28. No 1-2. P. 109-132.
85. Pálosfalvi T. From Nicopolis to Mohács. A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389–1526. Leiden: Brill, 2018. 504 p.
86. Pilat L., Cristea O. The Ottoman Threat and Crusading on the Eastern Border of Christendom during the 15th Century. Leiden-Boston: Brill, 2018. 337 p.
87. Polgár B. The First and the Second «Battle of Mohács» (AD 1526, 1687) Archaeological Research and Perspectives. Communicationes Archaeologicae Hungariae. Vol. 2014 (2015). P. 199-215.
88. Szabó J. B. The Ottoman conquest in Hungary: decisive events (Belgrade 1521, Mohács 1526, Vienna 1529, Buda 1541) and results. The Battle for Central Europe. Leiden-Boston: Brill, 2019. P. 261-275.

89. The Oxford Handbook of Islamic Archaeology. Oxford: Oxford University Press, 2020. P. 217-239.

Методичні вказівки

У другій половині XIV-XV ст. турки-османи, перейняті ісламською ідеєю «борців за справжню віру проти невірних», захопили Балканський півострів і знищили держави, які існували там. Народи цих країн на сотні років потрапили в залежність від Османської імперії. Для підкорення Балканського півострова туркам знадобилося майже півтора століття. Це свідчення того, що їм доводилося долати запеклий опір місцевого населення. Завоювання турками Балканського півострова було подією світового значення. Воно справило визначальний вплив на розвиток насамперед Південно-Східної Європи і тяжко позначилося на становищі інших держав.

Розглядаючи перше питання, зверніть увагу на те, що особливістю політичної ситуації на Балканах в епоху османської агресії була феодальна децентралізація і загострення міжусобної боротьби феодальних угруповань в країнах досліджуваного регіону. Дане явище було характерне як для Візантійської імперії так і для південнослов'янських держав (Болгарії, Сербії, Боснії) та Албанії, а також малих латинських князівств Південної Греції і басейнів Егейського та Іонічного морів.

Другою характерною особливістю ситуації на Балканах у досліджуваний період була безперервна міжусобна боротьба великих і дрібних держав, котра часто переростала в напружені військові конфлікти, які виснажували протидіючі сторони. Намагаючись розширити свої володіння за рахунок сусідів, правителі балканських країн виявились розрізненими перед спільним сильним ворогом. Крім

того, різні правителі цих країн неодноразово намагалися використати у боротьбі зі своїми суперниками підтримку османів, посилюючи тим самим їхні позиції на Балканах.

Розглядаючи друге питання, окресліть територію, звідки османи здійснювали перші вторгнення в межі Балканського півострова, з'ясуйте мотиви і характер цих акцій. Зверніть увагу на те, що такі вторгнення проводились за погодженням з візантійським імператором, який використовував кочівників у боротьбі зі своїми противниками.

У 1352-1354 рр. відбувся докорінний поворот у долі балканських народів: османи перейшли від епізодичних набігів до планомірного завоювання Балканського півострова. Для висвітлення цього процесу, необхідно звернути увагу на такі події: переправа турецького війська через Дарданельську протоку на Галліополійський півострів і захоплення фортеці Цимпе (1352 р.); захоплення Адріанополя (1362 р.) і перенесення сюди османської столиці. У підсумку, захопивши візантійські володіння на Балканах, за винятком Константинополя і невеликого району довкола нього, турки перетворили їх на плацдарм, звідки здійснили завоювання сусідніх болгарських земель.

Розглядаючи процес завоювання Болгарії османами, необхідно враховувати, що в умовах феодальних міжусобиць, країна була приречена на поразку: на момент турецького вторгнення, вона розділилася на три царства, які роздробилися на ще дрібніші володіння. Багато місцевих феодалів для порятунку своїх володінь, приймали іслам і переходили на бік ворога. Вони навіть надавали йому допомогу у завоюванні Балкан. Кризовою ситуацією в Болгарії скористались її сусіди – Сербія і Візантія, щоб захопити в неї частину земель.

Як і Болгарія, Сербія перебувала в стані роздробленості. Однак іноді турки зазнавали від сербів значного спротиву. Прикладом такої боротьби є битва під Плочником (1387 р.), коли сербський цар Лазар за допомогою боснійців завдав османам нищівної поразки. Але, як болгарські, так і сербські правителі не зробили належних висновків зі своїх поразок і перемог і не об'єдналися для вигнання турецьких загарбників із Балкан. Центральною подією, яка визначила подальший розвиток

османського завоювання Балканського півострова, стала битва на Косовому полі (15 червня 1389 р.). Висвітлюючи цю подію, дайте порівняльну характеристику турецької армії і військ сербсько-боснійської коаліції, опишіть хід битви, з'ясуйте причини поразки сербів і боснійців, визначте вплив даної події на політичний розвиток Сербії і Болгарії та подальший процес османського завоювання Балканського півострова.

Завоювання турками Сербії і Болгарії поставило під загрозу Угорщину, оскільки османи впритул підійшли до її кордонів. Небезпека нависла і над Центральною Європою. Висвітлюючи питання про завоювання Угорщини, необхідно проаналізувати діяльність угорського короля Сигізмунда, який для організації антитурецької відсічі організував хрестовий похід. З'ясуйте, представники яких європейських країн долучились до цієї акції, порівняйте кількісне співвідношення війська хрестоносців і османів. Головною подією стала битва біля болгарського міста Нікополь (25 вересня 1396 р.). Охарактеризуйте тактику і стратегію протиборчих сторін, визначте причину поразки європейських рицарів, з'ясуйте також як ця подія вплинула на політичні процеси в Європі [14, с. 9-11; 51, с. 123-127].

Уже до кінця XIV ст. туркам вдалося підпорядкувати собі – в тій чи іншій формі – значну частину Балкан. З'ясуйте, як османам вдалося цього досягнути (розрізненість південнослов'янських держав, колаборація місцевої знаті зі загарбниками).

В середині XV ст. продовжився османський наступ як на Балкани, так і на Центрально-Східну Європу. В цьому контексті зверніть увагу на турецький похід в Сербію 1444 р., під час якого мусульмани зруйнували дунайську фортецю Себендрію, збудовану сербами з дозволу самого султана. Наступним об'єктом експансії став Белград. Дайте відповідь на питання, чому шестимісячна облога Белграда виявилась провальною для завойовників? В цей момент у боротьбу проти турків активно включився трансільванський воєвода Янош Хуньяді. Висвітлюючи процес угорсько-турецького протистояння, зверніть увагу на особливості озброєння, тактики і стратегії угорського війська, опишіть хід битви біля Возага (1442 р.) та з'ясуйте політичні наслідки цієї події [66; 52, с. 37]. Помітною подією стала битва під Варною (10

листопада 1444 р.). Аналізуючи перебіг подій, дайте порівняльну характеристику арміям противників, опишіть загальний перебіг битви та з'ясуйте причини поразки Я. Хуньяді [8, с. 63-66; 34; 43]. До 1448 р. належить чергова спроба Яноша Хуньяді зупинити натиск османів, коли відбулася друга битва на Косовому полі (17-19 жовтня), у якій невеликій армії антиосманської коаліції протистояло п'ятдесятитисячне військо ворога.

Завоювання 29 травня 1453 р., після 53-денної облоги, османами Константинополя створило сприятливі умови для подальшої експансії османів на Балканах, зробило реальним турецьке нашествя на країни Центральної Європи. Перші удари військ султана Мехмеда II Завойовника були спрямовані проти Сербії. Однак у 1456 р. турки, які багато кому в Європі після захоплення столиці імперії ромеїв здавалися непереможними, зазнали поразки у битві під Белградом (27 липня) від армії Я. Хуньяді. Аналізуючи цю битву, дайте характеристику угорського і турецького війська, визначте фактори, які зумовили перемогу угорського правителя [52, с. 54].

Невдача під Белградом на кілька десятиліть зупинила просування османів до угорських володінь, однак варто враховувати, що вона вже не могла значно вплинути на загальний перебіг подій на Балканах. У 1459 р. турки оволоділи всією Сербією, перетворивши її на одну з провінцій османської держави. Характеризуючи зміни, які відбулися унаслідок османського завоювання країни, опишіть зміни в адміністративній системі, соціальній структурі сербського суспільства, господарстві, духовній і матеріальній культурі.

Прагнення османів встановити контроль над Албанією натрапила на активний опір серед місцевого населення, який очолив талановитий воєначальник Георгій Кастріоті (Скандербег). Спираючись на свідчення писемних джерел [13; 25; 35], висвітліть тактику і стратегію та охарактеризуйте основні битви албанців із турками. Важливо зазначити, що рейди Скандербега проти турків – це не просто партизанські вилазки, а підготовлені й організовані військові операції.

Розглядаючи діяльність Скандербега слід необхідно до уваги ту обставину, що він позиціонував себе не лише як захисник

власних земель, але й як ревнитель ідеї загальнохристиянської відсічі туркам. Саме з цією метою Кастріоті відрядив послів до римського понтифіка і короля Сицилії Альфонсо V, щоб заручитися їхньою підтримкою у боротьбі з мусульманами. Об'єднавшись із королем Угорщини, Скандербег змусив Мурада II відступити від Круї, де напав на нього. Антиосманська діяльність Скандербега була настільки успішною, що султан Мехмед II вважав за краще визнати Георгія Кастріоті Скандербега правителем Албанії.

Характеризуючи становище Валацького і Молдавського князівств у системі панування Османської імперії, варто розпочати з висвітлення загального процесу поступового встановлення данницьких відносин стосовно Оттоманської Порту спершу Валахії, а відтак і Молдавії. Османська загроза для держав на північ від Дунаю виникла у 90-х роках XIV ст., коли відбулися військові зіткнення з турецькими військами. Першим безпосередньо відчуло на собі османську експансію Валацьке князівство, яке з середини 90-х рр. XIV ст. почало межувати з володіннями османів.

Розглядаючи валасько-османські відносини цього періоду, необхідно проаналізувати перебіг і наслідки битви біля Ровіне (1395 р.) та з'ясувати подальший характер валасько-османських відносин у контексті внутрішньоусобної боротьби у Валахії за владу, коли лідер опозиції Влад I звернувся за допомогою до султана Баязида I.

З приходом до влади Мірчі Старого (1355 р.) характер стосунків з османами дещо змінився, що проявилось у відмові валаського господаря від сплати данини. Такий стан справ зберігався до 1415 р., тому варто з'ясувати обставини, які змусили валаського правителя поновити сплату данини. Через два роки, у 1417 р. Мірча продовжив мир із турками на новий термін. Необхідно звернути увагу, що в даному випадку справа не обмежилася сплатою грошової суми – крім цього, господар змушений був погодитися на відправлення заручників із членів своєї родини до турецької столиці і надати османам військову підтримку [29, с. 103]. Варто також визначити територіальні втрати на Дунаї (фортеці Турну і Джурджу), внаслідок яких данницькі взаємини трансформувались у відносини васалітету Валахії з Османською державою.

В подальшому у Валахії спостерігається посилення

режиму васалітету. З'ясуйте, які факти після смерті Мірчі Старого свідчать про те, що після угоди 1428 р. великі валаські бояри повністю відмовилися від антиосманської боротьби і підтримували політику компромісів із турками. Дайте відповідь на питання: чому намагання нового господаря Влада Цепеша (1456-1462, 1476 рр.) позбутися османської зверхності в кінці 50-х – на початку 60-х рр. виявилися невдалими? Характеризуючи правління наступника Цепеша – Раду Вродливого, знайдіть факти, які свідчать про те, що валаський правитель став слухняним знярядям Порти. Загалом така тенденція у валасько-османських взаєминах зберігалась до початку 40-рр. XVI ст.

Розглядаючи особливості молдавсько-османських відносин, треба враховувати, що Молдавське князівство пізніше від Валахії почало сплачувати данину султану османів. Також варто звернути увагу й на те, що у 1420 р. відбулося перше збройне зіткнення між молдавським і османським військами на території Валахії, у якому турки зазнали поразки. Так само невдало завершилася спроба флоту султана захопити Аккерман у 1454 р. Однак, незважаючи на невдачу воєнних кампаній Порти, молдавський господар Петру Арон на вимогу султана був змушений уперше сплатити данину Оттоманській Порті. З'ясуйте, чим була продиктована така поведінка молдавського правителя?

Розглядаючи подальший розвиток турецької експансії в Молдавському князівстві, окресліть територіальні втрати в період правління Штефана III. Зверніть увагу на те, що сума данини, яку сплачував молдавський господар, збільшилась удвічі. Ситуація змінилася у 1474 р., коли Штефан III відмовився сплачувати данину. Щоб приборкати непокірного васала, на початку 1475 р. на Молдавію рушило османське військо на чолі з бейлербеєм Румелії Сулейман-пашею. Ключовою подією на даному етапі молдавсько-турецького протистояння стала битва на р. Бирлад (10 січня 1475 р.). Перед висвітленням цього військового конфлікту необхідно здійснити порівняльну характеристику військ протидіючих сторін і дати загальну картину битви, яка закінчилася поразкою османської зброї [23, с. 20-21; 28, с. 21]. Далі треба розглянути дипломатичні зусилля Штефана III, спрямовані на організацію колективної

відсічі османам за участю польського та угорського правителів.

Чергове загострення у молдавсько-османських стосунках відбулося у 1476 р., коли турецьке військо вторглося в землі Молдавського князівства. Висвітлюючи подальший перебіг подій, опишіть заходи і тактику, до яких вдався молдавський правитель захищаючи свої володіння, дайте порівняльну характеристику військ супротивників і з'ясуйте причини невдач турків [23, с. 22]. Для розуміння причин подальшої поразки Штефана III у боротьбі з мусульманами необхідно враховувати, що йому так і не вдалося заручитися міжнародною підтримкою, оскільки більшість європейських країн наприкінці 1470-х рр. пішла на примирення з Туреччиною, а польський правитель попри обіцянку надати військову допомогу не дуже поспішав реалізувати її на практиці, оскільки мав власні плани по захопленню володінь молдавського господаря. За нестачі реальної зовнішньої підтримки Штефан III позбувся фортець у Північному Причорномор'ї (Аккерман і Кілія).

Наступний етап поступового підпорядкування Молдавського князівства Османській імперії припадає на початок другого десятиліття XVI ст. У складних внутрішніх та зовнішньополітичних умовах, коли турки загрожували князівству захопленням території, господар Богдан III почав виконувати васальні обов'язки перед Османською імперією [29, с. 105]. При господарі Петру Рареші в 1538 р. османи на чолі з султаном Сулейманом I, унаслідок стрімкого маршу, захопили молдавську столицю Сучаву. Було збільшено розмір данини і султан отримав прерогативу щодо затвердження правителя Молдавської землі – господаря, надаючи йому символи влади. Завершуючи розгляд даного питання, зверніть увагу на відмінності у характері васальної залежності валаських і молдавських правителів [29, с. 105].

Початок XVI ст. ознаменувався черговим посиленням османського натиску в Центральній Європі, що пов'язується з діяльністю Сулеймана I, який поряд із війною проти Персії та узалежненням Молдавії, першочерговим завданням свого правління визначив завоювання Угорщини. З'ясуйте, чим саме були зумовлені такі наміри турецького правителя.

Важливий аспект для розкриття проблеми організації відсічі османам – питання про підтримку угорського монарха з боку угорської і чеської знаті, представники якої вважали, що угорці неспроможні перемогти турків. Доцільно визначити причину затримки допомоги королю від чеської знаті та угорських можновладців [21, с. 24-26; 41, с. 146-147].

Повномасштабне вторгнення османів у володіння Угорщини почалось у 1526 р. Висвітлюючи цю подію, визначте маршрут, яким рухались завойовників, зверніть увагу на організацію турецького війська та його чисельність. Головна битва за землі Угорщини відбулась 29 серпня 1526 г. біля м. Мохач. Описуючи перебіг битви, дайте порівняльну характеристику угорської та османської армій, визначте головні аспекти битви, що привели до загибелі угорського монарха і поразки його армії [21, с. 26-28; 57]. Підбиваючи підсумок вивчення даної теми, з'ясуйте, які наслідки мала могочська битва для подальшого внутрішньополітичного розвитку Угорщини, Чехії і Словаччини та перспектив організації протидії Османській імперії [36, с. 74-75]. Дайте відповідь на питання: чи можна вважати могочську катастрофу завершенням епохи Середньовіччя в Центрально-Східній Європі?

ЗМІСТ

Семінарське заняття № 1. Південні і західні слов'яни у додержавний період.	7
Семінарське заняття № 2. Кочові племена в історії Центрально-Східної та Південно-Східної Європи	17
Семінарське заняття № 3. Місія братів Константина (Кирила) і Мефодія та її роль у справі утвердження християнства в Центрально-Східній Європі	36
Семінарське заняття № 4. Урбанізаційні процеси на Балканах і в Центрально-Східній Європі в добу Середньовіччя	45
Семінарське заняття № 5. Монгольський чинник в історії країн Центрально-Східної та Південно-Східної Європи	56
Семінарське заняття № 6. Просвітницька діяльність Яна Гуса і гуситські війни в Центрально-Східній Європі	75
Семінарське заняття № 7. Османські завоювання в Південно-Східній та Центральній Європі	91

Навчально-методичне видання

**ІСТОРИЯ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ
ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ
В СЕРЕДНІ ВІКИ**

Методичні рекомендації до семінарських занять

Укладачі – *Воротняк Іван Дмитрович,
Чучко Михайло Костянтинович,
Калініченко Віталій Андрійович*

Віповідальний за випуск **Сич О. І.**
Літературний редактор **Ряднова В. П.**
Технічна редакторка
та дизайн обкладинки **Мельник У. М.**

Підписано до друку .02.2024. Формат 60x84/16.
Умов.-друк. арк. 6,0. Обл.-вид. арк. 6,4. Зам. Н-007.

Електронне видання.

Видавництво Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
58002, Чернівці, вул. Коцюбинського, 2.
e-mail: ruta@chnu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №891 від 08.04.2002